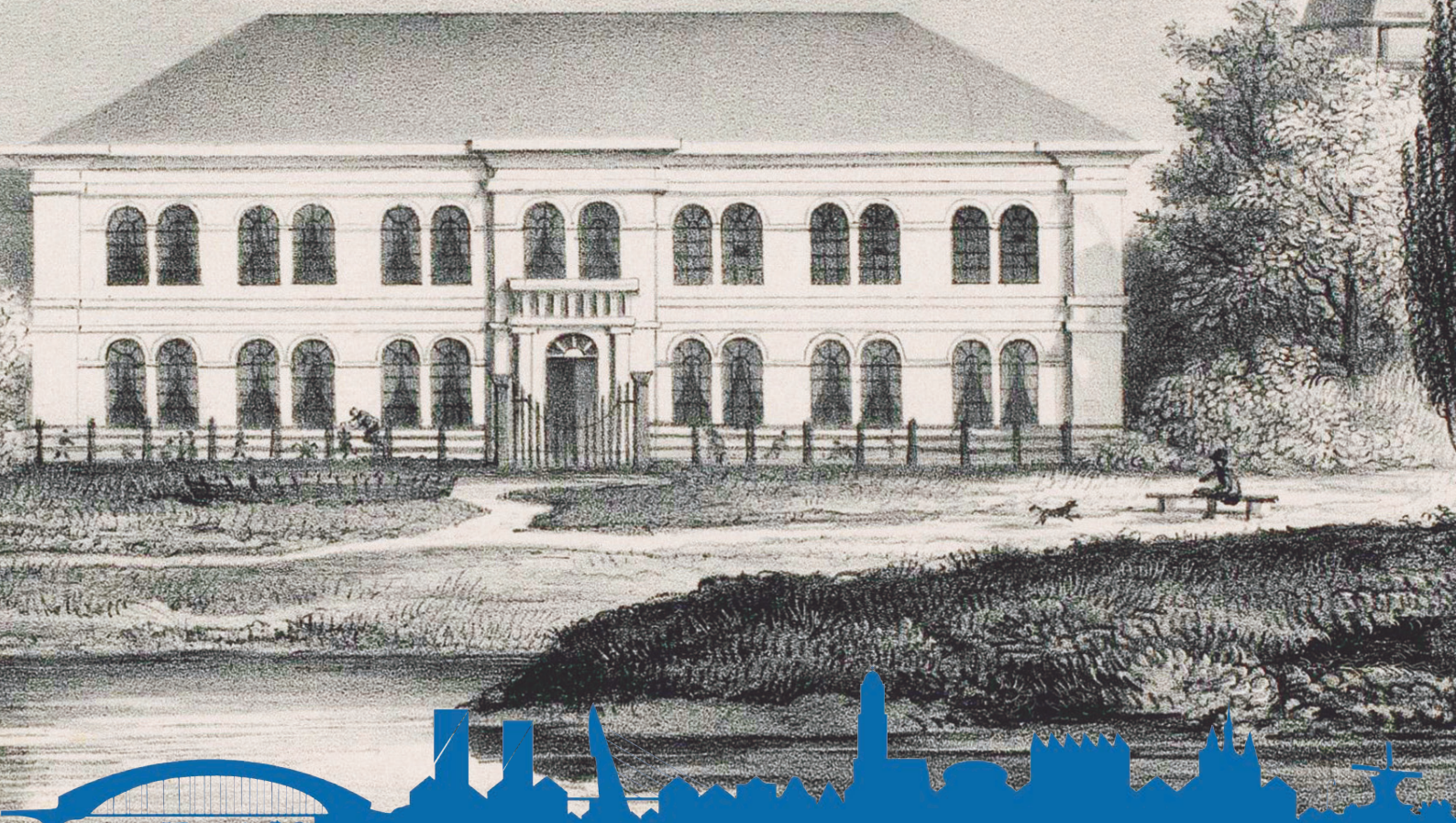

De opkomst van het socialisme in Zwolle

Hoe de Stads Armeninrichting
de armoede probeerde op te lossen

Zwols Historisch Tijdschrift

38e jaargang 2021 nummer 1 - 8,50 euro

'Kleurrijke Zwollenaren'

Zwolle heeft veel kleurrijke figuren gekend die een onmisbare plaats in het dagelijks leven van de stad speelden en bij vrijwel iedereen bekendheid genoten. In een nieuwe rubriek, als opvolger van de suikerzakjes, stellen wij ze aan u voor. De foto's komen uit het archief van P.L. Keuzekamp en de kennis is verzameld door Jan Bouwmeester. Wie leuke anekdotes, foto's of andere informatie heeft over personen zoals de man waarmee deze rubriek van start gaat, kan die doorgeven naar ons redactieadres.

Steven ten Veen

De kolde sigare

'De kolde sigare' werd hij genoemd, Hendrikus Johannes Maria Burgman (1918-1987) die geboren werd in de Hofstraat in de Dieze en later op de eerste etage van een schoenenwinkel aan de Oude Vismarkt woonde. Henke had altijd een dikke gematteerde sigaar in zijn mond, brandend of niet brandend. Het was het handelsmerk van de ongetrouwe huisschilder die op zijn brommertje door Zwolle reed. Zijn olijke, bijna clowneske gezicht

verried dat Henke wel van een grapje hield. Beroemd en misschien ook wel berucht was zijn act met een briefje van tien gulden. Die maakte hij aan een touwtje vast en liet hij vanuit zijn raam aan de Oude Vismarkt naar beneden zakken. Als een voorbijganger het tientje zag liggen en het wilde oppakken, trok Henke het snel naar boven en klonk een bulderend gelach naar beneden. Op een dag dat hij die grap weer eens uithaalde, greep een stel jongens het tientje en ging er snel vandoor. Henke haastte zich naar beneden en ging achter hen aan, maar was natuurlijk te laat. Met zijn sigaar aan de onderlip liep hij vloekend en tierend weer naar huis. Tijdens een dienst in de later afgebroken Michaëlkerk in de Roggenstraat haalde Henke op een keer een briefje van honderd tevoorschijn dat hij boven zijn hoofd hield, van alle kanten bekeek en daarna heel demonstratief en voor iedereen zichtbaar in de collectebus stopte. Maar na de mis wist hij niet hoe snel hij in de sacristie moest komen om zijn briefje van honderd terug te krijgen. Het is lang niet de enige anekdote die oudere Zwollenaren zich nog van 'de kolde sigare' weten te herinneren. Bijvoorbeeld zijn gewoonte om soms een jurk aan te trekken en zo gekleed naar zijn werk te gaan waar tot grote hilariteit van iedereen de jurk door zijn collega's met nietjes aan de vloer werd vast gemaakt. Of de keer dat hij verkleed als Arabier met een soort van sluier voor zijn gezicht, wat een stuk vitrage bleek te zijn, door de Warmoesstraat reed. In die sluier had hij een gaatje gemaakt waardoor zijn sigaar naar buiten stak. Hij werd immers niets voor niets 'de kolde sigare' genoemd...

Redactioneel

En modieus zelfsturend team van oude en nieuwe redactieleden van ons tijdschrift neemt na het afscheid van Annèt Bootsma en Wim Huijsmans de fakkel over. De vaste rubriek 'Suikerhistorie' is vervangen door 'Kleurrijke Zwollenaren'. Als eerste in de reeks vertelt Steven ten Veen over Hendrik Burgman, ook wel bekend als 'De kolde sigare'. Jan van de Wetering is bezig met een serie artikelen over de opkomst van het socialisme in Zwolle. De eerste aflevering gaat over de Stads Armeninrichting van Zwolle in de periode 1815-1848. De armoede, rechteloosheid en bevoogding in deze tijd vormen samen de voedingsbodem van het latere socialisme. Kiekès Achterom neemt ons terug naar 1918 voor een geanimeerd gesprek met juffrouw Hermance, de eerste directrice van de Openbare Bibliotheek in Zwolle. Michael Klomp, stadsarcheoloog van Zwolle, doet verslag van zijn ontdekking van een eeuwenoud overblijfsel uit de hoge Middeleeuwen: een deel van een muur van de oorspronkelijke romaanse kerk, die zich binnen de Sint Michaëlskerk bevindt.

Wie in voorjaarsstemming wil komen kan het artikel lezen van Zwollenaar Eli Heimans (1861-1914) over kievitsbloemen in het Wezenland in 1897. Bijna even oud is het artikel dat Wim Coster tegenkwam in de *Zwolsche Courant* met een amusant verslag van de interland voetbalwedstrijd Nederland - Engeland (1899). Gerrit Barbé en Sanne van Zanten praten u bij over de website van onze vereniging.

In dit nummer besteden we verder aandacht aan twee overlijdensgevallen. Steven ten Veen herdenkt het bijzondere leven van schrijver en levenskunstenaar Igor Cornelissen. Johan Seekles heeft een in memoriam geschreven naar aanleiding van het overlijden van Albert Mensema, bekend oud-medewerker van Historisch Centrum Overijssel.

Inhoud

'Kleurrijke Zwollenaren' Steven ten Veen 2

De opkomst van het socialisme in Zwolle
Deel 1: Hoe de Stads Armeninrichting de armoede probeerde op te lossen (1815-1848) Jan van de Wetering 4

Oud Nieuws - *Juffrouw Hermance: minnares van het boek* Kiekès Achterom 31

De Romaanse voorganger van de huidige Sint Michaëlskerk Michael Klomp 38

Eli Heimans en de Zwolse kievitsbloemen Jan van de Wetering 44

Igor Cornelissen was nog lang niet klaar met schrijven Steven ten Veen 47

Een voetbalinterland in 1899 aan de Veerallee Wim Coster 50

Van de website Gerrit Barbé en Sanne van Zanten 54

In memoriam Albert Mensema 56

Auteurs 57

De opkomst van het socialisme in Zwolle

Deel 1: Hoe de Stads Armeninrichting de armoede probeerde op te lossen (1815-1848)

Jan van de Wetering

Zwolle, Blijmarkt, maandag, 19 juli 1830, kwart voor acht. De dagelijkse klompenparade is in volle gang. Uit alle straten en stegen van Zwolle komen kinderen aangelopen, de kleinsten hand in hand met hun moeder of grotere broer en zus. Om acht uur gaat het eenvoudige houten gebouw van de Stads Armeninrichting open. Op het voorplein van de inrichting gaan de kinderen uit elkaar, de kleinsten naar de twee jaar eerder 'aangetimmerde' bewaarschool, de grotere kinderen naar de leerscholen op de tweede verdieping en een ander deel naar de werkplaatsen van de 'Kousenfabriek' in het oudste deel van het gebouwencomplex, het Renovatum. Er hangt opwinding in de lucht: vandaag komt Zijne Majesteit, koning Willem (I) op bezoek. De onderwijzers en onderwijzeressen bereiden hun klas alvast voor op het koninklijk bezoek: zit rechtop, wees stil en ga door met wat je altijd doet, alsof het een gewone dag is. Voor de gelegenheid is nog even een liedje ingestudeerd uit de bundel Volksliederen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: 'Hoe sober ook de spijs zij, ze smaakt den werkman goed, daar de allerdelste lekkernij geen rijkaarts tong voldoet.' De les kon beginnen. Het was een bijzondere dag, het was een gewone dag.¹

Rangen en standen

Waar te beginnen met dit verhaal over de opkomst van het socialisme in Zwolle? Met de oprichting van de Algemeene Zwolsche Werkliedenvereniging op 1 november 1874 misschien? Het was een van de eerste pogingen de krachten van arbeiders te bundelen, maar van grote invloed zou de vereniging niet zijn. Dan ligt de befaamde bijeenkomst op zondag 26 augustus 1894 meer voor de hand. Die dag werd in 'danslokaal' de Atlas de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht. Twee Zwollenaren, Helmich

Koning Willem I met zijn hand op de grondwet van 1815. (Uit: Geheugen van Nederland).

van der Vegt en Louis Cohen waren er nauw bij betrokken. Samen met tien andere socialisten uit alle windstreken, waaronder Pieter Jelles Troelstra, zouden zij al gauw de geuzennaam 'De twaalf apostelen' verwerven. De oprichting van de nieuwe partij markeerde de breuk met de Sociaal-Democratische Bond (SDB), die bleef streven naar een rechtvaardiger maatschappij door middel van revolutie. De SDAP wilde gaan proberen langs de parlementaire weg de socialistische doelstellingen te verwezenlijken. De twaalf apostelen hadden die zondag hun twijfels over de goede afloop, nu ze van hun vrienden van de SDB vijanden hadden gemaakt. Maar de nieuwe partij zou in de jaren die volgden een geweldig succes worden.

De socialisten waren in amper twintig jaar tijd – in Zwolle pakweg tussen 1874 en 1894 – een politieke factor geworden om rekening mee te houden. Hoe is deze snelle opkomst van het socialisme, bijna vanuit het niets, te verklaren? Daarvoor gaan we terug naar de jaren dat arbeiders nog niet georganiseerd waren in partijen of verenigingen. Niet dat ze toen tevreden waren met hun lot, verre van dat, maar het was ondenkbaar dat daar ooit verandering in zou komen. Even leek het erop, met het credo 'vrijheid, gelijkheid, broe-

derschap' van de Franse Revolutie en de daaropvolgende Napoleontische periode, maar die woorden zouden een loze belofte blijken te zijn. Na de Restauratie van 1815 waren al onze landgenoten weer terug in hun eigen stand. De maatschappij was in drie standen (of 'klassen') verdeeld: de hoogste stand (de adel en de notabelen), de middenstand (zelfstandige burgers en boeren) en de laagste stand, de arbeiders, soms ook wel 'het volk' genoemd. In percentages telde de hoogste stand ongeveer 5 procent van de bevolking, de middenstand ongeveer 45 procent en de resterende werkende stand 50 procent.

Die drie standen speelden in de negentiende eeuw een belangrijke rol. Er was een duidelijke ordening van hoog naar laag, waarbij iedereen zijn eigen plaats kende. Elk kind, uit welk milieu ook, kreeg dat van jongs af aan ingeprint. Moeilijk te begrijpen was het niet, want elke stand was herkenbaar aan zijn kleding, taalgebruik en manieren. Zo liepen bijvoorbeeld de kinderen uit de eerste en tweede stand op schoenen, de meeste arbeiderskinderen op klompen. Het standsverschil zat diep. Een gehuwde vrouw uit het volk was een juffrouw, geen mevrouw. De treinen en de wachtkamers op de stations waren nog tot het begin van de twintigste eeuw verdeeld in een eerste, tweede en derde klasse.

De voedingsbodem

Het meest bepalende onderscheid tussen de drie standen waren de erbarmelijke levensomstandigheden van de derde stand en daar zou nog heel lang geen verandering in komen. Helmich van der Vegt vatte in zijn memoires samen hoe het er in Zwolle ten tijde van de oprichting van de SDAP aan toeging: 'In de achterbuurten heerschten verschrikkelijke toestanden: lage loonen, ellendige krotten, lange werktijden, onmenselijke behandeling.'²

Waarom kwamen de arbeiders pas in de jaren zeventig tegen hun lot in opstand? Er was immers 'geen tragischer lot denkbaar dan dat der arbeidersklasse vóór het bestaan der arbeidersbeweging', zoals één van de twaalf apostelen, SDAP-voorman Willem Vliegen, het formuleerde.³ Maar hoe tragisch dat lot ook was, pas in de modern-kapitalistische tijd, na de industriële

Spotprent 'de drie standen' uit de tijd van de Franse Revolutie

Nog gewend aan de drie middeleeuwse standen van de geestelijkheid (die inmiddels was weggefallen), de adel en de derde stand, bestaande uit burgers en boeren, onderscheidden de negentiende-eeuwers nog een tot dan toe ongenoemde stand, die van het werkvolk. Dat werkvolk – de arbeiders dus – werd dan ook vaak als 'de vierde stand' aangeduid, terwijl het feitelijk gezien de derde stand was geworden.

Tijdens de in dit artikel besproken periode (1815-1848) begon de haast onzichtbare transitie van onmondige werklieden naar strijdbare arbeiders aan het eind van de negentiende eeuw. Er deden zich ontwikkelingen voor die het zaad plantten waaruit het socialisme uiteindelijk is voortgekomen. Het waren ontwikkelingen 'die onze kracht ontwakten deed' en zouden leiden tot 'de dageraad der volksbevrijding', zoals Willem Vliegen zijn twee omvangrijke delen over de geschiedenis van de SDAP noemde.⁴

De eerste belangrijke ontwikkeling waren de verslechterende levensomstandigheden voor de arbeiders gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. De steden groeiden razendsnel, ook in Zwolle: van 12.220 inwoners in 1797 tot 20.408 in 1870, terwijl het aanbod van werk gelijk bleef omdat Zwolle niet of nauwelijks meeging in de industrialisatie. Het gevolg was dat de armoede groter was dan ooit tevoren.

In diezelfde periode, vanaf het begin van het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815, gingen representanten van de twee hogere standen ingrijpen in het leven van de arbeiders. Het armoedeprobleem kwam hoog op de politieke agenda te staan. Over de oplossing liepen de meningsverschillen hoog op. Eén oplossing kreeg in Zwolle de overhand: wie niet werkt zal niet eten. Achtergrond was dat de bedeling door kerkelijke en particuliere armenkassen zo langzamerhand onbetaalbaar werd. Wie de publicaties over dit onderwerp uit die tijd leest, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de gegoede burgerij zich meer bekommerde om de impact van de armoede op de stad en de armenkassen dan om de armen zelf. De bevoogding van de arbeiders moet langzaam maar zeker kwaad bloed hebben gezet. Een voorbeeld: wie in Zwolle als 'arme' geregistreerd was, moest bij een verhuizing binnen de stad eerst toestemming hebben van de wijk waarheen hij wilde gaan wonen.

Een andere ontwikkeling was er dat in de eerste helft van de negentiende eeuw kosteloze scholen voor arbeiders werden opgericht. Het beestje werd onbekommerd bij de naam genoemd: armenscholen. Die scholen waren een ware doorbraak in de volksontwikkeling: de 'gewone' scholen waren

onbetaalbaar voor gezinnen die in structurele armoede leefden, in Zwolle tussen de 10 en 25 procent van de bevolking. Het gevolg was dat hele generaties arbeiderskinderen gealfabetiseerd werden en dat hun ontwikkeling steeg. Toen de eerste socialisten in de jaren zeventig actie gingen voeren, bijvoorbeeld door eigen bladen en vlugschriften, was een groot deel van hun doelgroep inmiddels in staat daar kennis van te nemen.

Groeiende werkloosheid, armoede en bevoogding door de hogere standen zijn te zien als de voedingsbodem van het latere socialisme. Het kosteloos onderwijs zorgde jaren later, onbedoeld, voor het gereedschap om uit de ellende te komen. Al deze ontwikkelingen komen tezamen in de opmerkelijke geschiedenis van de Stads Armeninrichting van Zwolle. De ouders en grootouders van Helmich van der Vegt, onze in Zwolle geboren twaalfde apostel, zullen hem gevoed hebben met hun herinneringen aan deze inrichting.

De verheffing van het volk

Eerst en vooral was er de armoede. Over de omvang ervan bestond geen twijfel: meer dan een kwart van de bevolking was deels of geheel afhankelijk van bedeling door kerken en particuliere instellingen. Eeuwenlang werd het bestrijden van armoede, indachtig de zeven werken van barmhartigheid van het christendom, gezien als een morele verplichting. Voor het eerst ontstond een fundamentele discussie over armenzorg. De liberalen - het meest verlichte deel van de hogere standen - vonden dat een staat niet echt welvaarend genoemd kon worden zolang een groot deel van de bevolking in armoede leefde. Armoede veranderde van een morele plicht in een staathuishoudkundige uitdaging. Een soort maakbare samenleving dus, hoewel die uitdrukking toen nog niet bestond.

De liberalen sloegen daarbij twee wegen in. In de eerste plaats wilden ze 'de nationale welvaart' verbeteren, zonder daarbij het (kapitalistische) economisch stelsel te veranderen. Onder andere door industrialisatie, grote werkgelegenheidsprojecten van de overheid, zoals het aanleggen van kanalen, het verbeteren van wegen en de ontginning van de woeste gronden, zou een vrije, open maatschappij

ontstaan met verantwoordelijke en nuttige burgers, nadrukkelijk met inbegrip van 'brave, oppassende werklieden.' Meer welvaart was meer werk en dus minder armoede was de gedachte.

In de tweede plaats moest de bestaande armenzorg op de schop. De idee was dat er velen waren die wel konden werken, maar niet wilden werken. Het ergst van allemaal waren de bedelaars, die stad en platteland afstruinden om geld en eten.

Er ontstond in brede kringen een *communis opinio*: wie bedeling wilde moest daarvoor werken. Dat werd dan ook vastgelegd in de Frans georiënteerde grondwet van 1798, die aangaf dat de staat de 'nijveren' arbeid behoort te verschaffen en de 'onvermogenen' (de mensen die niet in staat waren te werken) onderstand. 'Moedwillige lediggangers' daarentegen, zoals de bedelaars, hadden geen enkel recht op steun.

De in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (hierna 't Nut) ging met deze ideeën aan de slag, ook de vijf jaar later opgerichte afdeling in Zwolle.⁵ Het doel was het volk te 'verheffen' door beter onderwijs en een betere opvoeding. De verbetering van het onderwijs was meer dan nodig. De scholen waren vaak erbarmelijk slecht: onopgeleide schoolmeesters, overvolle klassen met alle leeftijdsgroepen door elkaar, verouderde leerboeken en een

De Armenkamer zat in een verdwenen pand tussen het Reventer en de Bethlehemskerk. (Collectie HCO).

De bedelares. (Tekening Tjerk Bottema in de Notenkraaker 1910, nr. 6).

Twee arbeiders, J.J. Aarts. (Collectie Rijksmuseum).

revolutie, ontstond een arbeidersklasse die zich ook als klasse voelde en zich ging afzetten tegen de klasse waartoe de ondernemers behoorden. Dat had te maken met het karakter van de arbeiders vóór de jaren zeventig van de negentiende eeuw, zoals treffend wordt uitgedrukt door I.J. Bruggmans in zijn destijds baanbrekende werk *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*:

'Beschouwen wij (...) de persoonlijkheid van den arbeider in haar geheel, dan zien wij iemand voor ons, die zich in zijn armoedige bestaan in doffe berusting schikt; wien de lichamelijke en geestelijke kracht ontbreekt om zich op te werken; wiens ontwikkeling te gering is om zelfs aan de mogelijkheid van lotsverbetering te denken; in het algemeen: iemand die nog volslagen onmondig was.'

Burgemeester A.J. Vos de Wael. (Collectie HCO).

pedagogische aanpak die gebaseerd was op angst en straf. Voor de werklieden was het probleem nog groter: veel arbeidersgezinnen konden het schoolgeld niet betalen, zodat hun kinderen geen enkel onderwijs genoten. Gingen de kinderen wel naar school, dan haalden hun ouders ze er vaak voortijdig af, omdat ze mee moesten helpen de kost te verdienen.

Ook de armenzorg had de aandacht van de Zwolse afdeling van 't Nut. Een Commissie van Onderstand zorgde omstreeks 1800 voor werk (spinnen en breien voor een daartoe opgerichte kousenfabriek) en bovendien voor ondersteuning in natura: soep uit de soepkokerij in het Fraterhuis, kleding en turf, met als doel dat de Zwolse armen 'niet door honger verteerd, noch door koude verkleumd werden'.⁶ Het project mislukte al na twee jaar, maar in de opzet zijn duidelijk de contouren te zien van de bijna twintig jaar later opgerichte Armeninrichting, die in dit artikel centraal staat.

Als je voor een dubbeltje geboren bent

Ondertussen waren de Zwolse arbeiders ondanks de inspanningen van 't Nut de wanhoop nabij. Ze dachten niet aan verheffing of aan onderwijs, het ging hen om het leven van alledag: eten, kleding en turf voor de kachel. Armoede was de daagse realiteit. Het is een navrante constatering dat de woorden 'arme' en 'arbeider' in teksten uit die tijd vaak synoniem waren. De ouders en grootouders van de latere socialisten waren opgegroeid met de gedachte dat er nooit verandering zou komen in de bestaande orde. Een fatalistisch denkbeeld, dat muurvast in het collectieve arbeidersgeheugen zat. De onder het volk geliefde cabaretier en volkszanger Louis Davids maakte nog in 1935 furore met zijn lied 'Als je voor een dubbeltje geboren bent, bereik je nooit een kwartje'.

In de eerste helft van de negentiende eeuw hadden de arbeiders zich nog niet georganiseerd, niet in vakverenigingen en al helemaal niet in politieke partijen, want die waren er toen nog niet.⁷ Pas op 13 juli 1849 verscheen voor de eerste keer het woord 'socialist' in de kolommen van de *Zwolsche Courant* met de quote 'De heillooze leerstellingen der socialisten, dragende op iedere bladzijde het

stempel van Godsverzaking, kweekt (...) in het hart niet dan afgunst, eigenbaat en woonhoop!' De toon voor de komende jaren was gezet.

Een bevlogen stadssecretaris

Het was in de jaren onder het bestuur van burgemeester Arnoldus Vos de Wael (1787-1859) dat Zwolle ernst begon te maken met het armoede-probleem en dus ook met de benarde levensomstandigheden van de arbeiders in de stad. Vos de Wael, de eerste burgemeester van Zwolle na het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815, had een zekere affiniteit voor het liberale gedachtengoed, zoals bleek in 1848 toen hij voor de grondwet van Thorbecke stemde. Ook was hij met zijn college de initiator van de sloop van de bolwerken uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog, wat ruimte bood voor 'verfraaiing van de stad' door het aanleggen van parken en 'wandelingen' (met bomen omzoomde wandelpaden). Belangrijker voor de hier vertelde geschiedenis is dat hij de ideeën van zijn stadssecretaris Gerrit Luttenberg (1793-1847) over de armoedebestrijding ondersteunde.

De in Zwolle geboren Gerrit Luttenberg kwam uit een onbemiddeld gezin en had dan ook geen hoger onderwijs genoten. Maar hij was het schoolvoorbeeld van een autodidact, al kreeg hij daarbij hulp van de in Zwolle hoog aangeschreven Jan Ter Pelkwijk. Hij leerde meerdere talen en raakte thuis in kwesties van wetgeving en staathuishoudkunde (een vorm van economie). Niet alleen zijn kennis vermeerde, maar ook zijn verzameling juridische geschriften. In 1841 begon hij met de periodieke publicatie van zijn *Chronologische Verzameling der wetten, besluiten, arresten enz. betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813*. Dit voorzag in een behoefte omdat het raadplegen van wetten of regelingen voor negentiende-eeuwse juristen niet eenvoudig was.⁸ De ontwikkeling van Luttenberg tot een erudiet man bleef niet onopgemerkt. In 1832 werd hij aangesteld als stadssecretaris en daarmee vaste steun en toeverlaat van burgemeester Vos de Wael. In 1839 werd hij bovendien benoemd tot procureur bij het provinciaal gerechtshof in Overijssel en

Gerrit Luttenberg (internet).

Gerechtsgebouw aan de Blijmarkt, circa 1850. Op deze plek stond tot 1839 de Stads Armeninrichting. (Litho W. Hekking, collectie Erfgoed Zwolle).

de arrondissementsrechtbank te Zwolle. Maar naast zijn juridische activiteiten was er meer wat zijn belangstelling had: het armoedeprobleem. Mogelijk had dat te maken met zijn eenvoudige afkomst: hij wist waarover hij het had.

De Stads Armeninrichting

Het begon allemaal op 14 juli 1820, toen vier Zwolse notabelen – P.L. den Beer, P. van Hoboken, T.E.F. Heerkens, Ant. Assz. Doyer – én de 27-jarige Gerrit Luttenberg, een advertentie in de liberale *Overijsselsche Courant* lieten plaatsen waarin ze hun stadsgenoten opriepen om bij te dragen aan de oprichting van een inrichting die de nood van armen kon verlichten en de bedelarij bestrijden. De oprichters, allen lid van 't Nut, waren geschrokken van berichten over kinderen die nauwelijks kleren hadden 'om hunne naaktheid te bedekken' en dat het aantal Zwolse bedelenden was opgelopen tot ruim twintig procent van

de bevolking. Een jaar later, op 8 juli 1821, werd de *Stads Armeninrichting* opgericht met als doel 'De verbetering en opbeuring van den stand der armen en behoeftigen, door middel van het verlenen van arbeid en onderwijs.' Het bleek te gaan om een school- en werkinrichting voor kinderen en volwassenen (merendeels vrouwen). Het was de bedoeling dat wie voor bedeling in aanmerking wilde komen daarvoor moest werken en dan niet alleen volwassenen, maar ook kinderen tussen de zes en twaalf jaar.

De inrichting kreeg de beschikking over een voormalige kazerne aan de Blijmarkt (het Renovatium genaamd) op de plaats waar tegenwoordig museum de Fundatie is gevestigd. Aan de start van de inrichting ging een hele publiciteitscampagne vooraf. De Zwollenaren werden in de kranten opgeroepen geen geld meer te geven aan bedelaars, maar dat geld beschikbaar te stellen aan de Armeninrichting. De wijkmeesters – Zwolle

was verdeeld in zeven, later twaalf wijken – kregen opdracht werklozen op te sporen en naar de Armeninrichting te sturen. Weliswaar op vrijwillige basis, maar voor de armen was het bij gebrek aan werk of geldgebrek kiezen of delen: óf volstaan met de zuinige giften van de armenkassen óf zich melden bij de Armeninrichting.

Aanvankelijk keken de Zwolse arbeiders de kat uit de boom, het voordeel van de inrichting moest zich eerst maar eens bewijzen. De eerste vijf jaar werkten ongeveer 250 volwassenen voor de werk-inrichting; de aanmelding van de kinderen ging moeizaam: pas toen de inrichting gratis broodjes uitdeelde, meldden zich vijftig kinderen voor de leer- en werkscholen.⁹ Het overgrote deel van de kinderen uit arme gezinnen bleef in deze jaren dus verstoken van onderwijs omdat hun ouders het schoolgeld van de gewone scholen niet konden betalen.

De wollenkousenfabriek

De Armeninrichting was een samenwerkingsverband aangegaan met de gemeente, die een jaarlijkse subsidie verstrekke, en de Zwolse ondernemer Antonie Cierenberg, die in de Papenstraat een 'Fabriek van Saaijetten- en Saaijetten Wollen Kou-

Meisje leert haar zusje breien, P.J. Arendsen. (Collectie Rijksmuseum).

sen' had. Het werk bestond uit spinnen van sajete en het breien van kousen. Daar was voor gekozen omdat dat werk was waarin veel huisvrouwen al geoefend waren. Bovendien konden die het werk doen naast hun huishoudelijk werk. De vrouwen kregen de materialen thuisbezorgd, zodat de productie grotendeels een vorm van huisarbeid was. De beloning was minimaal: gemiddeld verdienen ze er tussen de een en twee gulden per maand mee, terwijl een gezin minimaal twintig gulden per maand nodig had voor de meest elementaire levensbehoeften.¹⁰ Het geld wat in de Armeninrichting verdiend kon worden, was dus slechts een aanvulling van het gezinsinkomen. Toch waren de bijverdiensten blijkbaar erg welkom: in 1828 was het aantal thuiswerkers al gestegen tot 780.¹¹

De kinderen werkten ook voor de wollenkousenfabriek van Cierenberg. Niet thuis, maar in de werkscholen van de inrichting aan de Blijmarkt zelf. Om te beginnen moesten ze het vak leren. Voor de jongens was er een spinschool, voor de meisjes een breischool en een naaischool. Om voor wat afwisseling te zorgen, konden de jongens (vanaf 1827) in de mattenmakerij van de inrichting werken. Belangrijk was de 'school voor praktische meetkunde'. Die was bestemd voor wat oudere jongens die al een ambacht uitoefenden, bijvoorbeeld als timmerman, metselaar of loodgieter. Deze opleiding is te zien als de Zwolse voorloper van de latere ambachtsschool.

Het waren pittige dagen voor de kinderen. Eerst moesten ze 's morgens en 's middags leren en werken op de spin- en brei- en naaischolen, daarna kregen ze van 's avonds onderwijs in lezen, schrijven, rekenen en zingen. Ondanks dit stevige programma sloeg de formule van afwisselend leren en werken enorm aan. In 1828 telde de Stads Armeninrichting al 342 lerende en werkende kinderen.¹²

Kinderarbeid stond in de jaren twintig van de negentiende eeuw nog nauwelijks ter discussie. Zelfs de ouders waren er niet op tegen, want de verdiensten van de kinderen waren een maar al te welkome aanvulling op het gezinsinkomen. Pas door het 'kinderwetje' van minister Van Houten uit 1874 werd kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen onder de twaalf jaar verboden en nacht-

werk onder de veertien jaar. De beloning voor hun werk werd 's zaterdags aan de ouders uitbetaald. De gedachte achter dit onderwijs was dat de kinderen nadat ze de school hadden verlaten makkelijker een ambacht (voor de jongens) of een dienst (voor de meisjes) konden krijgen.

De stad was trots op zijn leer- en werkinrichting en liet dat merken ook. Aan het eind van elk kalenderjaar was er, meestal in de Bethlehemkerk, een feestelijk openbaar examen, waarbij de kinderen lieten zien wat ze allemaal geleerd hadden. Daar waren naast het bestuur van 't Nut ook burgemeester Vos de Wael en zijn wethouders bij aanwezig en zelfs de Gouverneur van Overijssel, die na afloop de prijzen aan de beste leerlingen uitreikte. Bovendien kwamen verheugend veel ouders opdagen, merkte het bestuur van de inrichting op. De kinderen van de leerscholen kregen na een proeve van bekwaamheid boekwerkjes cadeau en die van de werkscholen kledingstukken. Ook werden ze na afloop soms onthaald op bier en brood.¹³

Lofdicht

De inrichting kreeg steeds meer lof toegeswaaid. In 1827 plaatste de Overijsselsche Courant¹⁴ een lofdicht (van een anonieme dichter) op de Stads Armeninrichting, waarin nog wel even fijntjes werd opgemerkt dat werken loont en luiheid niet:

Op de Stads ARMENINRICHTING te Zwolle.

Die, mild, der armen lot verzacht,
 Hen bijstaat in den nood,
 Verdien' dat men hem eere en acht,
 Ja zelfs het late nageslacht
 Noem' hein nog braaf en groot;
 Maar die der armen arbeid loont,
 En niet de luiheid voedt:
 Hij is 't, die ons het beeld vertoont
 Der wijsheid, die daar boven troont;—
 Hij doet waarachtig goed,
 En hooger rijst dat edel goed,
 Wanneer hij de Arme jeugd
 De werkzaamheid prent in 't gemoed;
 Door onderwijs den geest ook voedt,
 En opleidt tot de deugd.
 Roem Zwoll'! dat zoo veel heil verbreidt
 In uw beperkten muur,
 Roem vrij op die weldadigheid
 En uw verlicht Bestuur!

Een bevlogen onderwijzer

Inmiddels had Gerrit Luttenberg de gerenommeerde onderwijzer Jan Ter Pelkwijk (1769-1834) zo ver weten te krijgen leiding te geven aan het onderwijs van de Armeninrichting. Waar Gerrit Luttenberg het schoolvoorbeeld van een autodidact was, was Jan ter Pelkwijk een erudiet, die zijn kennis op de bij zijn milieu gebruikelijke wijze had verworven. Hij was in 1769 in Heino geboren als zoon van een predikant, volgde de Franse school te Barneveld, de Latijnse school in Zwolle en het Atheneum in Deventer, om zijn studie te voltooien aan de universiteit van Harderwijk, waar hij promoveerde tot meester in de vrije kunsten en doctor in de rechten en filosofie. In de tijd van de Bataafse revolutie koos hij de kant van de patriotten. Mede omdat hij de Franse taal goed

Jan ter Pelkwijk. (Collectie Rijksmuseum).

beheerste, bekleedde hij in die tijd tal van belangrijke functies, zoals die van griffier der Staten Generaal van Overijssel. Zijn naam was gemaakt en hij kreeg aanstellingen bij bijvoorbeeld de Provinciale Rekenkamer en de Provinciale Raad van Financiën. In het landelijk bestuur bracht hij het tot buitengewoon lid van de Staatsraad (de latere Raad van State).

Tussen zijn politieke bezigheden door ontwikkelde hij zich tot een deskundige op onderwijskundig gebied. Hij gaf huisonderwijs aan leerlingen met bijzondere talenten, waaronder zijn stadsgenoten Luttenberg en Johan Rudolf Thorbecke. Hij schreef een aantal boeken voor het onderwijs, zoals de *Handleiding tot het herleiden der oude maten en gewigten in Overijssel tot de Nederlandsche* (1822) en de *Handelwijs om al de regelen der rekenkunde op te lossen door het gebruik van één enkelen algemene regel* (1834).

In 1816 richtte Ter Pelkwijk namens de Zwolse afdeling van 't Nut een school op die voldeed aan de nieuwste onderwijskundige inzichten. De school moest al gauw stoppen omdat het school-

J.H. Pestalozzi, 1746-1827, C.W. Mieling. (Collectie Rijksmuseum).

geld een te hoge drempel voor arbeidersgezinnen was. Daarom deed hij een tweede poging, ditmaal bij de Stads Armeninrichting. Luttenberg en Ter Pelkwijk zouden een nauwe samenwerking aangaan en zo ontstond een succesvol team: Gerrit Luttenberg als organisator van de Armeninrichting als oplossing voor het armoedeprobleem en Jan Ter Pelkwijk voor de verbetering van het onderwijs aan arbeiderskinderen.¹⁵

Een nieuw soort onderwijs

Luttenberg noemde Ter Pelkwijk de vader van de Armeninrichting. Hij kende alle leerlingen bij naam, bezocht de school bijna dagelijks, gaf zelf les en zorgde voor de opleiding van toekomstige onderwijzers (mannen en vrouwen). Hij richtte het onderwijsprogramma in naar de opvattingen van de Zwitserse onderwijshervormer Pestalozzi (1746-1827), die voorstander was van aanschouwelijk onderwijs en naast kennis veel aandacht had voor gevoel en motivatie. Als snel na de komst van Ter Pelkwijk was het aantal leerlingen van de Armeninrichting zo snel gestegen dat een dependance van de leerschool werd geopend aan de Nieuwe Haven, hoek Kalverstraat (1826). Ook op deze *School voor de kinderen der Armen en Minvermogenenden*, in de volksmond 'de Armenschool' genoemd, werd kosteloos onderwijs gegeven.¹⁶ In zijn voordracht ter gelegenheid van de opening van de Armenschool wees Ter Pelkwijk erop dat kinderen nog niet zo lang geleden werden toevertrouwd aan onkundige onderwijzers, die de kinderen bovendien 'met eene gestrengheid behandelden, welke hen verbitterde, met haat tegen den onderwijzer vervulde en hun eenen afkeer van de school en het onderwijs deed opvatten. Deze toestand was waarlijk ongelukkig, vooral voor de lagere klassen der Maatschappij.'

Voor alle zekerheid had het bestuur van de Armeninrichting in haar reglementen laten opnemen dat de kinderen met de meest mogelijke zachtheid behandeld moesten worden 'en meer door vermaningen en beloningen dan door straffen zoekt (...) aan te sporen.'¹⁷ De arbeiderskinderen waren op de armenscholen beter af dan op de reguliere Zwolse scholen voor lager onderwijs. Op 'gewone' scholen werd vaak op ze neergekeken

omdat ze afweken van de kinderen uit de midden en hoge klasse: ze waren armoedig gekleed, liepen bij geldgebrek op blote voeten en konden stinken door gebrek aan hygiëne. Bovendien waren er volgens Ter Pelkwijk nogal wat mensen 'die de lagere volksklassen gaarne geheel in domheid en bijgeloof zouden verzonken zien. Die schijnen te wanen dat de Godheid het grootste deel des menschedoms enkel tot een weinig boven het redelooze vee verhevene lastdieren geschapen heeft (...).' Problematisch was ook dat de kinderen van arbeiders en boeren alleen Zwols spraken en geen Nederlands. In het eerste jaar moesten ze daarom eerst spraakoefeningen doen.¹⁸

De bewaarschool voor minvermogenenden

Door de komst van Jan Ter Pelkwijk kwam de Stads Armeninrichting tot grote bloei. Het aantal leerlingen steeg tussen 1826 en 1834 van 248 naar 857. Het bestuur van de inrichting merkte op dat inmiddels 'al de kinderen der armen van het schoolonderwijs geregeld gebruik maken'. Dat was wat overdreven, maar het succes was onmiskenbaar. De leer- en werkscholen telden dat laatste jaar vijftien leerkrachten, naast de echtgenoten van de bestuursleden, die nailessen gaven. Met de komst van Ter Pelkwijk sloeg het onderwijs in de Armeninrichting geheel nieuwe wegen in. In oktober 1828 werd in Zwolle de eerste bewaarschool van de noordelijke Nederlanden opgericht: 'De wel-ingerigte kleine-kinderschool voor behoeftigen'. Hij had het idee opgedaan in Brussel, waar een paar jaar eerder een bewaarschool naar het model van Pestalozzi (de voorganger van Fröbel) was opgericht.

De Zwolse bewaarschool was voor kinderen van twee tot zes jaar. En dat was volgens het bestuur van de Armeninrichting vooral nuttig voor de behoeftige klasse, omdat de moeders nu de handen vrij hadden om wat geld te verdienen, bij voorkeur bij de kousenfabriek van de inrichting natuurlijk. Het stadsbestuur was blij met de bewaarschool omdat deze als voorbeeld kon dienen voor de 39 particuliere 'matressenscholen' in de stad. Daar werd toezicht gehouden door oudere vrouwen, 'matressen', zonder enige onderwijskundige kennis. Les gaven ze niet; ze hadden

Onderwijzer voor de klas, Willem Steelink, (collectie Rijksmuseum).

de handen vol aan het houden van orde in een benauwde, overvolle kamer.¹⁹ De triomf bereikte zijn hoogtepunt op 19 juli 1830 toen koning Willem I zich verwaardigde een bezoek te brengen aan de Armeninrichting:

Matressenschooltje circa 1800. (Uit: Geheugen van Nederland).

*'Zijne Majesteit bezigtigde, met blijkbare tevredenheid, de onderscheidene scholen enz., zag en hoorde met welgevallen eenige proeven van de wijze waarop de kinderen, ook zelfs die der school van de zoodanige beneden de zes jaren, werden onderwezen en onderhield zich daarover in het bijzonder met den heer Burgemeester en den heer mr. J. ter Pelkwijk, welke laatste mede zoo bijzonder veel aan den bloei der inrigting toebrengt. Er bevonden zich als toen in de onderscheidene lokalen der Inrigting ongeveer 500 kinderen die allen over 's Konings minzaamheid en de eer welke hun door Zijne Majesteit werd aangedaan, opgetoogen waren.'*²⁰

Een nieuw gebouw voor de Armeninrichting

In de jaren na het koninklijk bezoek werd het gebouw van de Armeninrichting door het toenemend aantal leerlingen te klein. Door tal van 'aantimmeringen' en renovaties werd het krakemikkige gebouw eerst nog zo goed mogelijk bruikbaar gehouden. Maar eind 1838 kondigde Luttenberg aan dat er een nieuwe huisvesting zou komen op de oude wal van de Genverberg (bij het tegenwoordige Kerkbrugje), waar voorheen een militaire manege had gestaan. Het gebouw aan de Blijmarkt werd afgebroken om plaats te maken voor het monumentale gebouw van het provinciaal Gerechtshof. Architect B. Looman uit Deventer kreeg opdracht een nieuw gebouw voor de Armeninrichting te ontwerpen. Het werd twee verdiepingen hoog, 24 meter lang en 9 meter breed. De voorzijde, met de ingang, keek uit op de stadsgracht.²² Luttenberg kon zijn trots nauwelijks onderdrukken: 'Het [gebouw] staat

Stads Armeninrichting op de Genverberg, circa 1840, gravure F.A.C. Hoffmann. (Uit: Geheugen van Nederland).

Twee jaar later benoemde de koning Gerrit Luttenberg tot gemeentesecretaris van Zwolle en dat terwijl hij als laatste op de voordracht van het gemeentebestuur stond. De inspanningen van Luttenberg voor de Armeninrichting waren de koning blijkbaar niet ontgaan.²¹

DE ARMENINRICHTING TE ZWOLLE.

alzoó dáár als een blijvend gedenkteeken van den vooruitgang, die de ware beginselen op het stuk van het Armwezen, onder de Regering van Z. M. den Koning, in ons Vaderland hebben gemaakt en van de verlichte zorg der Stedelijke Regering van Zwolle, om in hare Armeninrichting het eerste voorbeeld te geven van de wijze waarop (...) eene duurzame verbetering van den staat onzer behoeftige natuurgenoeten kan bereikt worden, door het vaststellen en in werking brengen, namelijk, van een vast en aaneengeschakeld plan van opvoeding.²³

Muziek en vuurwerk bij de armenschool

Ter gelegenheid van de verjaardag van koning Willem I op 24 augustus 1839 werd de twee maanden eerder geopende armenschool aan de Genverberg in de feestvreugde betrokken.

*'Des middags werd eene groote parade door het garnizoen gehouden en des namiddags werden de kinderen van de Armenscholen van stadswege onthaald. (...) De regering [het stadsbestuur] had het nieuwe fraaije gebouw der Stads Armeninrichting doen illumineren. De stadsschool voor de instrumentale muziek, onder directie van den meer dan gewoon bekwamen en ijverigen tweede stads-Muzijk-directeur Crönert, na in den vooravond eenige gepaste stukken op de bovenzaal van dat lokaal te hebben uitgevoerd, had zich later, in een daartoe gereed gemaakt vaarttuig begeven ten einde op het water verder muziek te geven, terwijl in de nabijheid, op een in de stadsgracht vervaardigd stellaadje vuurwerken werden afgestoken. Allerheerlijks was de uitwerking die door dit alles werd teweeggebracht: de verlichting der Armeninrichting, het afsteken der vuurwerken, terwijl de muziek langzaam en statig over het water zweefde, midden door de aan wederzijdsche oevers der gracht geschaarde duizenden van aanschouwers. Dit alles, begunstigd door het heerlijk weder, leverde een aller-aangenaamst en treffend schouwspel op.'*²⁴

De ene arme is de andere niet

De vraag rijst wat de Zwolse arbeiders van de Armeninrichting vonden. Onmondig en vaak ongeletterd als ze waren, is het verklaarbaar dat geen enkele getuigenis van hen is overgeleverd. Maar omdat het niet verplicht was voor de Armeninrichting te werken of er kinderen naartoe te sturen, geven de jaarlijkse verslagen met de aantallen leerlingen en thuiswerkers toch een indicatie. De 'welingrigte kinder-school' begon met 40 kinderen en was zo succesvol dat er tien jaar later al meer dan 400 kleuters op zaten, verdeeld over twee locaties. Ook het aantal oudere kinderen (6-12 jaar) dat gratis lager volgde op de scholen van de Armeninrichting en de Armenschool aan de Nieuwe Haven steeg jaar na jaar, van 250 in 1825 naar 1.038 in 1856. Een ruwe berekening leert dat in 1836 bijvoorbeeld 76% van de leerlingen uit arbeidersgezinnen gratis onderwijs volgde in de Armeninrichting en de Armenschool.²⁵ Een soortgelijke stijging is te zien bij het aantal volwassen thuiswerkers (merendeels vrouwen) voor de kousenfabriek van Cierenberg: van 250 in 1821 steeg het aantal breiende en spinnende vrouwen tot bijna duizend, naar schatting ongeveer de helft van de vrouwen uit Zwolse arbeidersgezinnen.

De spinster, Ferdinand Oldewelt. (Collectie Rijksmuseum).

Volgens het bestuur namen omstreeks 1840 al nagenoeg alle kinderen en volwassenen die daar gezien hun armoedige staat voor in aanmerking kwamen deel aan de leer- en werkscholen en de kousenfabriek van de Armeninrichting. Het is nagenoeg onmogelijk deze bewering te toetsen, alleen al omdat het begrip 'arme' toen en nu een diffuus begrip is. In de negentiende eeuw behoorde ongeveer vijftig procent van de bevolking tot 'de arbeidende of werkende stand'. Naar onze hedendaagse maatstaven waren de arbeidersgezinnen allemáál arm: ze konden financieel gezien het hoofd amper en vaak helemaal niet boven water houden. Afhankelijk van periodieke problemen als gebrek aan werk, weersomstandigheden en epidemieën, daalde en steeg het aantal bedeeden.²⁶ Veel armoede bleef buiten beeld omdat veel gezinnen alles in het werk stelden om maar niet als 'arm' gestigmatiseerd te worden. Ze haalden liever hun kinderen van school om ze te laten werken bij de 'werkbazen' in de stad. Daar verdienden ze bovendien meer dan in de werkplaatsen van de Armeninrichting.²⁷

De armen hebt gij altijd met u

Naast zijn dagelijks werk als stadssecretaris bleef Gerrit Luttenberg zich samen met Ter Pelkwijk onvermoeibaar inspannen voor de Armeninrichting. Gesteund door burgemeester Vos de Wael schreef hij vele rapporten en verslagen over zijn oplossing voor het armoedeprobleem. Het onderwerp liet Luttenberg zijn werkzame leven niet meer los, zoals blijkt uit het motto waarmee hij een van zijn rapporten opende: 'De armen hebt gij altijd met u, zijn de roerende woorden van den Zaligmaker en inderdaad geene menselijke wijsheid heeft tot hiertoe de ongelijke verdeling der goederen kunnen verhinderen.' En, ging hij verder, om die ongelijke verdeling van goederen te verbeteren was 'een godvruchtige opvoeding der kinderen' de sleutel tot de oplossing van het probleem.²⁸ Gaandeweg werd Luttenberg bevangen door zendingsdrang. De Zwolse Armeninrichting verdiende navolging in het hele land:

'Er bestaan op onderscheidene plaatsen, buiten de leerscholen, ook wel werkscholen, naaischolen, teekenscholen, maar niet altijd staan die inrichtin-

*gen met elkander in verband en geordende kleine kinderscholen, waarmede men eigenlijk moet beginnen, bestaan er helaas nog te weinig, en hetgeen men bij de Zwolse Armeninrichting aantreft, dat namelijk al hare deelen met elkanderen in verband staan en een geheel uitmaken, zoo dat zij eene ware kweekschool is, dat vindt men, zoo ver bij ons bekend is, nog nergens.'*²⁹

De Armeninrichting krijgt navolging

'Het Zwolse model', de combinatie van leren, werken en opvoeden voor zowel kinderen als volwassenen, bleef niet onopgemerkt. Zeker na de start van de bewaarschool trok de inrichting de aandacht van geïnteresseerden uit heel Nederland. Velen kwamen zelf een kijkje nemen. In 1828 maakte Dokkum bekend armen werk te verschaffen, 'zoveel mogelijk naar het plan van de Armeninrichting te Zwolle'.³⁰ Nou ja, dat was Dokkum, maar er waren meer steden die volgden: Deventer, Groningen en 'in het hart van Holland (...) den beroemde stad Rotterdam'. Die steden stuurden zelfs jonge meiden naar Zwolle om daar te worden opgeleid tot onderwijzeres.³¹ Toen Luttenberg ook nog de aandacht van het ministerie wist te trekken en koning Willem I in 1830 de inrichting met een bezoek vereerde, wist hij het zeker: zijn Stads Armeninrichting oversteeg verre het belang van Zwolle. Een landelijk uitgeschreven prijsvraag van 't Nut om een artikel te schrijven over middelen die de staat kon inzetten om de armoede te bestrijden, bracht hem op het idee een 'proeve' (een essay of betoog) te schrijven om de opzet van de Zwolse inrichting te promoten.

De 139 pagina's dikke *Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland en naar de meest doeltreffende middelen die verder ter verbetering van het lot der armen zouden kunnen aangewend worden* (hierna *Proeve*), verscheen in 1841 bij de Zwolse drukkerij Tjeenk Willink. Uiteraard deed Luttenberg in zijn boek uitvoerig uit de doeken wat de opzet was van de verschillende leer- en werkscholen. Maar voor dit artikel is met name zijn beschrijving van de oorzaken van het armoedeprobleem interessant. Die oorzaken waren namelijk niet alleen de fundering waarop de organisatie van de Armeninrichting beruiste,

maar ze laten tussen de regels door ook zien wat onder de gegoede burgerij het beeld was van 'het volk', de arbeiders, de armen en de bedelaars. De omstandigheden waaronder arbeidersgezinnen moesten leven zijn te beschouwen als de voedingsbodem van het opkomende socialisme in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Luttenberg noemde in zijn *Proeve* zeven oorzaken van de armoede:

- Toeneming der bevolking
- Gebrek aan arbeid
- Laagte der arbeidsloonen
- Wangedrag
- Verwaarloosde opvoeding der jeugd
- Slapheid der polici
- Kwalijk bestuurde weldadigheid

Toeneming der bevolking

In het hele land groeide de bevolking, voornamelijk door een geboorteoerschot. Alleen al tussen 1815 en 1840 was het aantal inwoners van het Koninkrijk met een vierde vermeerderd. Die aanwas in Zwolle zelfs nog groter: in 1815 telde de stad nog 12.877 inwoners, in 1849 waren dat er al 17.710 en in 1899 waren het er 30.560. Met enig cynisme merkte Luttenberg op dat ook in de bovenste klasse sprake was van 'aanwas', maar dan vooral 'door de vermeerdering der kapitalen.'

Luttenberg stelde vast dat de bevolkingsgroei het grootst was in de laagste klasse, die van de werklieden en werklozen. En dat was volgens hem een onbedoeld gevolg van nieuwe wetgeving, omdat behoeftige personen voor het sluiten van een huwelijk geen administratieve kosten meer hoefden te betalen. Meer huwelijken binnen de arbeidersstand betekende meer kinderen en dus werd het aantal gezinnen dat in armoede leefde steeds groter.³² Als we even meegaan in de analyse van Luttenberg over die bovengemiddelde groei van het aantal arbeiders, dan zou dat het gestaag toenemende aantal leerlingen en thuiswerkers van de Armeninrichting kunnen verklaren.

Gebrek aan arbeid

In steden als Zwolle bleef de werkgelegenheid sterk achter bij de groei van de bevolking. Het gebrek aan arbeid was het grootst onder 'slepers,

kruijers, sjouwers en dergelijke'. Ze waren immers niet in vaste dienst, maar volledig afhankelijk van het aanbod aan seizoensgebonden werk op de markten en in de havens. Deze arbeiders balancerden bijna voortdurend op de armoedegrens.

Omdat hij zich in zijn *Proeve* op het hele vaderland richtte, liet Luttenberg een economisch probleem in Zwolle ongenoemd. Na de Bataafs-Franse tijd (1795-1813) gingen hier veel banen verloren doordat de voorheen zo bloeiende transitohandel van Zwolle tussen Duitsland en het westen van Nederland volledig instortte. Bovendien verloren traditionele bedrijven zoals linnenweverijen, speldenfabrieken, knopenfabrieken en de suikerraffinaderijen hun betekenis.

Waar andere Overijsselse steden, zoals Deventer, Hengelo en Enschede, ruim baan gaven aan nieuwe industrieën, bleef Zwolle vasthouden aan het eeuwenoude kleinbedrijf. In 1853 waren de ijzergieterij van Wispelwey (42 arbeiders), de Azijnmakerij en Waschbleekerij van Schaeppman en Heerkens (18 arbeiders) en de Zeepziederij van Parker (10 arbeiders) de grootste bedrijven. Alle andere bedrijven behoorden tot de kleinindustrie met minder dan tien arbeiders. Wat bleef, waren

'Drieërlei keus', tekening van Jan Visser. (Uit: De Notenkraaker, 1910, nr. 4).

Omslag van 'De proeve' van Gerrit Luttenberg, 1841. (Collectie auteur).

– net als overal in Nederland – de vele traditionele ambachten (bakkers, slaggers, kleermakers, kruideniers, schoenmakers enzovoort).

Achteraf gezien liet Zwolle een enorme kans liggen om aan te haken bij de industriële ontwikkelingen in ons land. In 1808 werkten meer dan duizend vrouwen voor zo'n tien Zwolse kousenfabrieken, waaronder die van Cierenberg in de Papestraat, de latere werkverschaffer van de Armeninrichting.³³ De Zwolse ondernemers gaven ook na de introductie van de stoommachine de voorkeur aan handarbeid en stapten dus niet als elders in het land over op grootschalige mechanische productie in fabrieken. Ook toen Luttenberg al lang het tijdelijke met het eeuwige verwisseld had, bleef Zwolle wat de nijverheid betreft steken in een voorgoed voorbij verleden. Pas in 1939 liet het gemeentebestuur door prof. L. van Vuuren een onderzoek instellen 'naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle'. Hij stelde vast dat Zwolle vóór en na 1850 geen deel had in de groeiende industriële ontwikkeling. Als lichtpuntje merkte hij op 'dat Zwolle verschoond bleef van de vreugdelooze, slecht gebouwde arbeiderswijken, die zoo kenmerkend zijn voor dezen tijd'.³⁴ Vreugdeloze arbeiderswoningen waren er overigens ook in Zwolle meer dan voldoende.

Laagte der arbeidslonen: het huishoudboekje van een Zwolse arbeider

Een belangrijke oorzaak van armoede was 'de laagte der arbeidslonen, in evenredigheid tot de prijzen der noodzakelijke levensbehoeften.' In zijn *Proeve* schreef Luttenberg dat de bezoldigingen van bijvoorbeeld ambtenaren de afgelopen vijftig jaar waren verhoogd, maar de lonen van arbeiders in het geheel niet. En dat terwijl de prijzen van levensmiddelen hoger waren geworden en de huren waren gestegen.³⁵ Luttenberg wees erop dat vooral gezinnen met veel kinderen in de problemen raakten: 'Dan is het arbeidsloon van het hoofd des huisgezins niet voldoende om zoo vele monden te voeden en om aan vrouw en kinderen de vereischte kleeding en huisvesting te verlenen.' Dat dit geen loze woorden waren, toonde hij aan in een vervolg op de *Proeve*, waarin hij de lezer een blik gunde in het huishoudboekje van een doorsnee arbeidersgezin uit Zwolle.³⁶ Het gezin van een timmerman met twee kinderen bijvoorbeeld, verdiende gemiddeld 4 gulden per week voor zes werkdagen van minimaal twaalf uur per dag. Dat was minder dan de gemiddelde wekelijkse uitgaven van het gezin:

Huishuur	f 0,70
Brand [turf]	f 0,56
Licht	f 0,42
Brood	f 0,84
Middageten	f 1,40
Koffie, cichorei en melk	f 0,84
Vlees (alleen op zondag)	f 0,30
Zeep	f 0,17
Kleding	f 0,50
Totaal per week:	f 5,73

Het voorbeeldgezin kwam dus elke week fors tekort. Luttenberg benadrukte dat andere Zwolse arbeiders, zoals opperlieden, tuinlieden, aardwerkers, leerlooiers, mandenmakers en kleermakers nog aanmerkelijk minder verdienden dan een timmerman. Om het over de sjouwermannen maar niet te hebben. In arbeidersgezinnen stond de armoede, zeker in de wintermaanden, al gauw voor de deur. Wat te doen? Bezuinigen op de uit-

gaven was nauwelijks mogelijk. Wat overbleef was zich aanmelden bij de Armeninrichting om tegen een schamel loon kousen te breien of om bedeling vragen bij de traditionele armenkassen van kerken en particuliere instellingen.

Door een commissie van 't Nut werd bijna dertig jaar later, in 1872, weer naar het huishoudboekje van een Zwolse arbeider gekeken. Met hetzelfde treurigstemmende resultaat: De timmerman verdiende inmiddels gemiddeld zes gulden per week, maar zijn kosten voor levensonderhoud waren gestegen tot f 7,67.³⁷ In Zwolle was eigenlijk maar één groep arbeiders die min of meer rond kon komen. Dat waren vanaf 1864 de werklieden van de Centrale Werkplaats van de Staats Spoorwegmaatschappij. Zij verdienden het meest van alle Zwolse arbeiders: voor tien of twaalf uur werk verdienden ze zeven tot acht gulden per week. Toch zouden juist deze spoormensen zich nadrukkelijk roeren tijdens de opkomst van het socialisme in Zwolle. Niet voor niets zou Assendorp – waar de meesten van hen woonden – 'het Rode Dorp' worden genoemd.

Aan tafel bij een Zwols arbeidersgezin

Het werk van arbeiders was fysiek heel zwaar. Wie gedurende de lange werkdagen overeind wilde blijven moest goed eten, dat wil zeggen grote hoeveelheden koolhydraatrijk voedsel, zoals brood en aardappelen. Over de dag verdeeld at een gezin met drie kinderen ruim twee kilo brood (zwart brood of roggebrood). De mannen gingen tussen de middag naar huis voor de middagmaaltijd. Die bestond uit zo'n drie kilo aardappelen óf uit 750 gram bonen, rijst of gort, voor beide 'keuzemenu's' aangevuld met 125 gram spek of ander vet. Voor het avondeten at het gezin karnemelkspap met brood. Die pap maakte de huisvrouw zelf uit twee liter karnemelk en een half pond meel. Groenten werden door arbeiders nauwelijks gegeten.³⁸

Aardappelen waren in de achttiende eeuw in Nederland uitgegroeid tot volksvoedsel nummer 1. Toen in de jaren veertig van de negentiende eeuw veel aardappeloogsten mislukten, ontstond hongersnood onder de bevolking, met lokale aardappeloproeren tot gevolg.

De bedelaar, Reinier Craeyvanger. (Collectie Rijksmuseum).

Wangedrag: de bedelaars

De tot nu toe genoemde oorzaken - bevolkingsgroei, werkloosheid en lage arbeidslonen – lagen buiten de schuld van de armen/arbeiders. De vierde oorzaak was echter volgens Luttenberg wel degelijk aan de armen zelf te wijten: ze maakten zich schuldig aan wangedrag. Hij schreef: 'De ledigheid en de ondeugd zijn de ware oorzaken der armoede en der misdrijven; de ledigheid is niet zoo zeer het gevolg van gebrek aan werk, maar van afkeer van den arbeid.'³⁹ De uitspraken van Luttenberg lijken een sterk staaltje van wat wij tegenwoordig *framing* noemen, maar in feite had hij slechts een deel van de armen op het oog: de armen die per se niet wilden werken en dan vooral de bedelaars onder hen.

Het platteland en de steden werden tot ver in de negentiende eeuw dag in dag uit overstroomd door bedelaars. Johannes Zeehuizen (1810-1863), kenner van de streek⁴⁰, vertelde dat per dag wel honderd tot tweehonderd bedelaars het platteland rondom Zwolle afstruinden op zoek naar eten en wat geld. Hij zag er krachtvolle mannen en vrouwen, die in feite best tot werken in staat waren en meisjes van zeventien, achttien jaar met een onecht kind op de arm. Zeehuizen: 'De huwelijken worden in de bosschen en korenvelden gesloten. De kleine kinderen worden zoodra zij spreken

'Soepuitdeeling', tekening van Albert Hahn (Uit: De Notenkraker, 1910, nr. 1).

Soepuitdeeling.

Mr. B.W.A.E. Baron Sloet tot Oldhuis, 1807-1884. (Wikimedia).

en lopen kunnen tot het vak opgeleid. De eerste formule die zij leeren is: mien voader is dood en mien moeder is ziek.⁴¹

Zelfs Zeehuizen, die zich het lot van daghuurders en keuterboeren zeer aantrok, moest weinig hebben van de bedelaars. En hij was niet de enige. De liberale Zwolse baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884) bijvoorbeeld, vond het ergerniswekkend dat de 'schaamteloze bedelaars' zijn rust verstoorden, op de stoep van zijn huis, bij de ingang van de kerk, ja zelfs in zijn rijtuig.⁴² Hij stak zijn mening niet onder stoelen en banken.

Er is in Nederland eene talrijke klasse menschen, die werken kunnen en niet willen, een bedelaarsstand, wier bedelbedrijf niet ongevallig aan de meeste armbesturen is, omdat de bedelpenning in korting van de wekelijksche bedeeeling strekt. Armzalige berekening! In geen gering getal steden zijn,

*met verkrachting van alle wettelijke bepalingen op het stuk der bedelarij, aan den bedelaarsstand vrije bedeldagen toegestaan; deze klasse wordt goed gevoed; het bedelen is voor haar eene winstgevendende zaak; de menigvuldige bedelaarsfamiliën, die uit gezonde menschen bestaan, planten sterk voort en niets staat haar voortplanting in den weg; de diaconie voorziet in eene kleine woning, de bedelaar heeft in de week zijne vaste inkomsten; des winters ontvangt het bedelaarsgezin verwarmende spijs en brandstof; het geniet kosteloos geneeskundige hulp; de stadsvroedvrouw komt in het geboorteproces te hulp; de moederlijke liefdadigheid voorziet in de behoeften van kraamvrouw en kind; [en] zij worden van stadswege begraven (...).*⁴³

Bedelaars en andere hopeloze gevallen werden in het hele land als een groot probleem gezien. Ongeveer gelijktijdig met de Stads Armenin-

richting werden de befaamde (en beruchte) 'Koloniën' van de Maatschappij van Weldadigheid opgericht: vrije koloniën in Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord voor verbeterbare armen, en straf- en bedelaarskoloniën in Ommerschans en Veenhuizen. Honderden paupers uit Zwolle en omgeving werden die kant opgestuurd. De gevangenis aan de Menno van Coehoornsingel barste bijna uit zijn voegen door de opvang van bedelaars. In 1846 bijvoorbeeld zaten hier door het jaar heen 550 bedelaars (mannen, vrouwen en kinderen) op een totaal van 982 gevangenen.⁴⁴ Dat waren bedelaars die in Zwolle waren opgepakt of die hier uit andere plaatsen naartoe waren gebracht om te verschijnen voor de Correctionele Rechtbank aan de Blijmarkt. Het onderhoud van de bedelaars in de gevangenis kostte de gemeente veel geld, zodat ze zo snel mogelijk werden getransporteerd naar Ommerschans of Veenhuizen. Velen ontsnapten daar of recidiveerden. Van de 523 bedelaars die in 1844 voor de rechtbank in Zwolle werden voorgeleid, hadden er al 311 eerder in Ommerschans gezeten.⁴⁵

Wangedrag: drankmisbruik

De standpunten van Luttenberg, Sloet en hun tijdgenoten getuigen in onze oren van weinig mededogen. Ze draaiden het om: de armoede was

niet zozeer het probleem van de armen, maar van de gegoede burgerij. Die had er last van. Toch was er één vorm van wangedrag die de latere socialistten ook een doorn in het oog was: drankmisbruik. Luttenberg:

*'De kroeg is zonder tegenspreken de rampzaligste plaats voor den arme of minvermogende, zoowel uit hoofde van de verzoeking waarin hij daar geraakt, om tot buitensporigheden over te slaan, als uit hoofde van de gevaarlijke en ondeugende wezens, die hij er aan treft. (...) Er zijn er die van oordeel zijn dat ook de arbeidende volksklasse zonder schade het gebruik van den sterken drank kan ontberen, terwijl weder anderen vermeenend dat in ons vochtig klimaat de arbeidsman die van den ochtend tot den avond, dikwerf in guur weder, in het zweet zijn aangezigt, zwaar werk moet verrigten, voor zijne gezondheid wel doet eene matige teug sterken drank te gebruiken. Daarlatende in hoever de eene of andere partij in dit opzigt wel ziet, zoo is echter dit zeker dat er voor de welvaart der maatschappij in het algemeen en voor die der bijzondere huisgezinnen en personen geen meer verderfelijker kwaad is, dan het onmatig gebruik van sterken drank, die zoo wel het ligchaam als de ziel verwoest, en geheele huisgezinnen te gronde sleept.'*⁴⁷

Drankmisbruik was geen typisch Zwols probleem. Het was de grote ontregelende factor onder arbeiders waar dan ook. Tot ver in de negentiende eeuw werkte een arbeider 'in het zweet zijns aangezigt' zes dagen per week, tien, twaalf uur per dag, tot hij er bijna bij neerviel. Er ontstond een aanstekelijke gewoonte: na het ontvangen van het loon gingen de mannen de kroeg in, waar vele glaasjes jenever vergetelheid brachten. Daarna wankelden ze naar huis, waar ze hun vrouw het nog resterende geld in handen drukten. In zekere zin ging het in Zwolle ietsje beter: de lonen werden hier niet zoals elders op zaterdag, maar al op vrijdag uitbetaald, zodat veel arbeiders zich een beetje inhielden omdat ze de volgende dag weer moesten werken. Maar de verleiding was groot: In 1878 waren er in Zwolle naast de cafés, restaurants en logementen 86 tappers, 16 tapsters en ongeveer 10 slijters werkzaam.⁴⁸

Plattegrond Maatschappij van Weldadigheid Frederiksoord (uit: Geheugen van Nederland).

Luie horzels op de korven van nijvere bijen

Baron Sloet tot Oldhuis maakte regelmatig zijn ongenoegen kenbaar over de aanpak van armen die niet wilden werken:

*'Wij zijn in het algemeen geen voorstanders van werkhuizen of gelegenheden om fabriekmatigen arbeid aan de armen te verschaffen, tenzij om de zoodanigen buiten bedeeeling te houden die het voorwendsel van geen arbeid te kunnen vinden, aangrijpen om ten koste van het vlijtige en gegoede deel hunner medeburgers te leven, de luije horzels, die op de korven van de nijvere bijen azen, en omtrent welke al te zeer de les van den grooten Apostel verwaarloosd wordt: die niet werkt, eet niet.'*⁴⁶

Als je de huur niet meer kunt betalen

Wat gebeurde er als een Zwollenaar zijn huur niet meer kon betalen? Er waren huurbazen die geen enkel middel schuwden. De huurders werden letterlijk in de kou gezet. Dat lezen we in het verslag van de Algemeene Spaarkas te Zwolle, van 1849.

‘Wij hebben gezien dat in het midden van den barren winter, eerst de deur eener woning, vervolgens de ramen werden uitgenomen; dat het gedeelte van den schoorsteen, boven het dak uitstekende, en zelfs de schoorsteenmantel binnen de woning weggebroken werd, om het branden van vuur ondoenlijk te maken, dat de dakpannen boven de slaapplaatsen werden weg genomen om regen en sneeuw in de bedstede te doen doordringen. Ja zelfs, dat de eigenaar bij afwezigheid van den bewoner in de woning wist te dringen, den vloer deed opbreken, en in het midden van het vertrek den grond liet uitgraven en naar alle zijden tegen de wanden opwerpen, om zoodoende het onmogelijk te maken dat de bewoner, die niet geregeld konde betalen, een dag langer in de woning bleef.’⁴⁹

Jonge bloemenverkooper: ‘Andere mensen zijn blij als ze bloemen hebben, ik ben blij als ik ze kwijt ben’, tekening van Jan Visser. (De Notenkraaker, 1910, nr. 10).

Verwaarloosde opvoeding der jeugd

Ook voor de vijfde oorzaak van het armoede-probleem lag volgens Luttenberg de schuld bij de ‘minvermogene en arbeidende volksklasse’ zelf: de verwaarloosde opvoeding van de kinderen. Want schreef hij: ‘Naarmate de opvoeding gebrekkig en verwaarloosd is, naar die mate zullen de kinderen der armen ook in ledigheid, losbandigheid en andere ondeugden opgroeien, én tot een last der maatschappij worden.’⁵⁰ Dit was al jarenlang het stokpaardje van Luttenberg. Hij stond niet alleen in zijn opvatting, iedereen wist het. Niet dat het ooit beter was geweest. Zelfs de invoering van de eerste onderwijswetten uit de Franse tijd (die van 1801, 1802 en 1806) bracht geen verbetering voor arbeiderskinderen. Wie om wat voor reden ook zijn kinderen thuis wilde houden kon dat doen: pas in 1901 werd de leerplicht ingesteld.

In de praktijk gingen dan ook veel Zwolse kinderen uit de onderklasse niet naar school of werden er vroegtijdig door hun ouders weer afgehaald. Veel kinderen verdienden een centje bij als knechtje in de werkplaatsen of zwierven zonder toezicht op straat. Dat veranderde aanzienlijk na de oprichting van de Armeninrichting in 1821 en de School voor armen en minvermogenen in

1826. De kinderen kregen er niet alleen onderwijs, maar werden er ook in godvruchtige zin opgevoed. Maar dat was in Zwolle, schreef Luttenberg en nog lang niet overal in Nederland.

Slapheid der politie

Voor het beschrijven van de zesde oorzaak wond Luttenberg er ook al geen doekjes om. Het kan wat vreemd voor komen, schreef hij, maar het beginsel van de persoonlijke vrijheid van de ingezetenen was te ver gedreven en dat had een nadelige invloed op het armwezen. Als man van orde en tucht - hij was naast stadssecretaris ook procureur bij het Gerechtshof - had hij een luisterend oor voor de klacht van burgers ‘dat de politie in ons land over het algemeen te weinig klem zoude hebben’. Kleine overtredingen en de baldadigheden verstoorden de rust en veiligheid der ingezetenen. Vooral de jeugd moest in toom gehouden worden. Zijn standpunt was: ‘Wij achten het daarom van hoog belang dat het onderwijs op de scholen ook vooral de strekking hebbe om de jeugd eerbied en ontzag voor hunne ouders, overheden en andere personen die daarop aanspraak kunnen maken op alle gepaste wijze in te boezemen.’ En daarom was de methode van de Zwolse Armeninrichting zo aanbevelenswaardig, vond Luttenberg:

‘Zoo lang de jeugd op de Leer- of werkscholen is geplaatst, wordt zij in behoorlijke orde en tucht gehouden en gedurende eene reeks van jaren in welke wij met het opzigt over instellingen van onderwijs zijn belast geweest, hebben wij opgemerkt, dat de kinderen uit de behoeftige volksklasse, geleid door eenen verstandigen onderwijzer, al vrij gemakkelijk in toom zijn te houden en als het ware door eenen wenk zijn te besturen.’⁵¹

Zonder het gewenste effect aan de maatregelen van Luttenberg toe te willen schrijven, zeker is dat het in de tweede helft van de negentiende eeuw afgelopen was met de vermeende ‘slapheid der politie’. Socialisten en politie, ze zouden de komende jaren zijn als water en vuur.

Kwalijk bestuurde weldadigheid

Door het ontbreken van een deugdelijk stelsel van sociale wetgeving was er in de negentiende eeuw

geen bevredigende oplossing voor de financiering van de bedeling. Een eerste, heel voorzichtige, stap werd gezet met de Armenwet van 1818. Daarin stond wel dat de bedeling een voortdurende zorg voor de regering moest zijn, maar dat de verantwoordelijkheid bleef liggen bij de kerken en particuliere armeninstellingen. Na invoering van de grondwet van 1848 deed Thorbecke een poging een eind te maken aan de willekeur en het paternalisme van de kerkelijke armenzorg. Hij stelde voor die zorg voortaan centraal te regelen, zodat de kerkelijke en particuliere instellingen in heel het land dezelfde uitgangspunten zouden hanteren. Zijn plan haalde het niet. Bedeling was dus nog steeds geen recht, maar een vorm van lief-

dadigheid. De strekking van de licht aangepaste armenwet uit 1854 hield stand tot in de twintigste eeuw. Pas de Bijstandswet van 1965 legde de verantwoordelijkheid bij de staat.

De wijze van bedeling hield de gemoederen in de eerste helft van de negentiende eeuw hevig bezig. Vrij algemeen was het idee dat de armen te veel in de watten werden gelegd. In zijn *Proeve* bracht Luttenberg dat nog eens duidelijk onder woorden:

‘De arme en nooddriftige heeft ontwijfelbaar aanspraak op de hulp zijner medemenschen. Maar zal die hulp gepast en doeltreffend zijn, dan moet zij bestaan in het verschaffen van gelegenheid, waardoor de arme zelve in staat kan geraken om in zijne behoeften te voorzien.’⁵²

De ontvangst van de Proeve

De *Proeve* van Luttenberg van 1841 was in zeer korte tijd uitverkocht, nog datzelfde jaar verscheen een tweede druk. De belangstelling bleef aanhouden, zodat hij in 1845 een bijgestelde versie publiceerde onder de titel *Vervolg der proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland*. De meningen over het Zwolse model van armenzorg waren verdeeld. Hoe verdeeld, blijkt wel uit het in memoriam dat zijn vriend en stadgenoot baron Sloet tot Oldhuis schreef na het overlijden van Luttenberg in 1847:

‘Zijne beide geschriften over het Armwezen in ons Vaderland dringen door tot in de diepste vezelen van het groote ligchaam van den Slaat. Zijn werk is tot den hemel toe geprezen; het is ook door bevoegde mannen met aanvoering van gronden wedersproken. De scherpste tegenspreker nogtans gaf aan Luttenberg eenen niet gewonnen lof.’⁵³

En inderdaad, de ontvangst van de *Proeve* in Nederland onder staathuishoudkundigen en onderwijskundigen balanceerde tussen lovende woorden en kritiek. Een tussenweg bewandelde mr. W.C. Mees, president van de Nederlandsche Bank. Hij had veel waardering voor het Zwolse initiatief, maar had toch ook enkele bezwaren. Zoals over het soort werk dat de jongens in de werkschool van de inrichting aangeboden kregen: ‘Wat toch zal het dezen later in het zoeken naar

Links: *Bedelaar*. (Uit: liederenbundel, collectie Meertensinstituut).

Sassenpoort, circa 1850, gravure Joh. Poppel. (Collectie auteur).

een middel van bestaan baten dat zij bekwaam zijn in het spinnen, breijen en knoopen?’ Het zou toch beter zijn, vond hij, als de oudere jongens werk kregen waarmee ze hun lichaamskracht konden oefenen. Nog meer bezwaar had hij tegen de lage lonen van de kinderen, tussen de tien en zestig cent per week. Daardoor kregen kinderen en ouders het idee dat werken nauwelijks loonde en dat ze dus net zo goed hun hand konden ophouden voor bedeling.⁵⁴

Eén van de grootste criticasters was vriend Sloet. Hij was van mening dat de verwachtingen van Luttenberg niet uitkwamen: hoewel de welvaart gestaag groeide, steeg het aantal armen in verhouding tot de hele bevolking. Als oorzaken van de armoede zag hij vooral de hoge belastingen en de stedelijke octrooien, waardoor de prijzen voor de eerste levensbehoeften voor ‘de geringe man’ onbetaalbaar waren. Wat de Zwolse Armen-

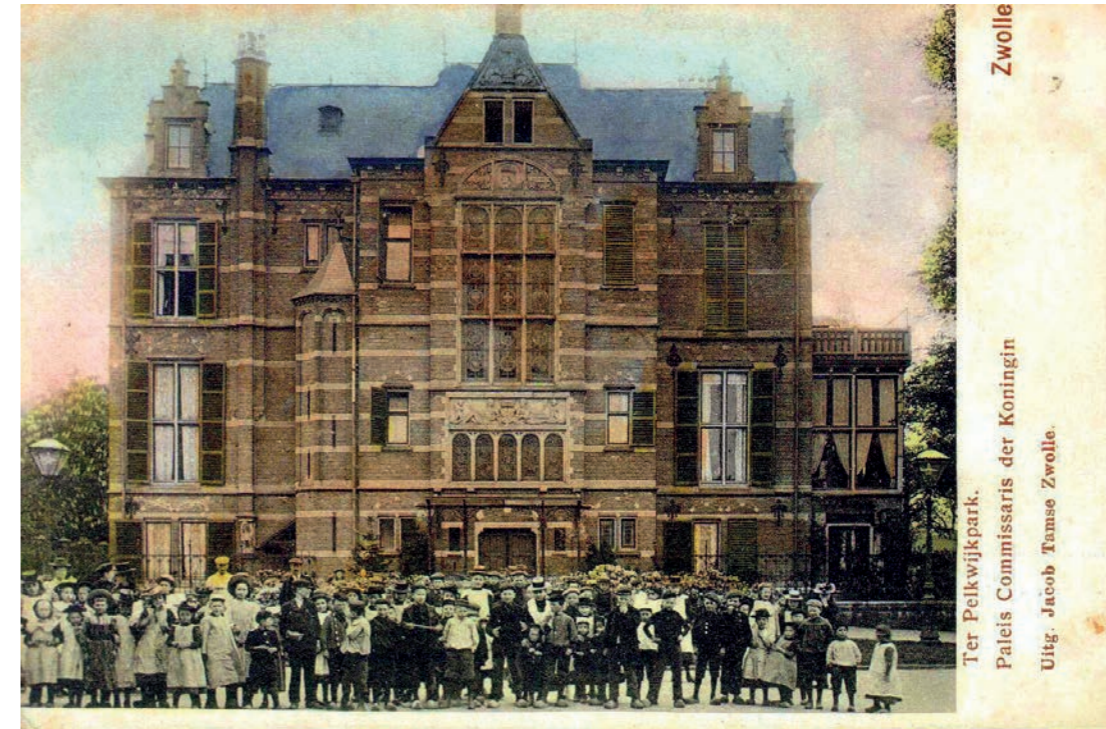
inrichting praktiseerde, was symptoombestrijding. Zelf koos hij voor een staathuishoudkundige aanpak. Sloet hamerde er al jaren op dat de staat moest zorgen voor ‘voortbrenging van nieuwe waarde, zoals het graven van vaarten, die den handel nieuwe uitwegen openen, de scheepvaart vermeerderen, de landontginning bevorderen, dan zal de arme allengs werk en brood terugvinden.’⁵⁵

Een ander meningsverschil tussen de twee Zwollenaren was dat Luttenberg vond dat iedereen in zijn eigen stand moest blijven, ook de arbeiders. Curieus, omdat hij zelf het voorbeeld was van iemand die op wilskracht zijn eenvoudige milieu was ontstegen. Daar dacht de baron anders over:

‘Als men het aristocratisch beginsel wil volgen dat iedereen in zijnen stand verblijven moet, dan predikt men een doodend beginsel in de burgerlijke zamenleving, een regt Indisch kasten-beginsel. (...) Wat zou er voor zout in de maatschappij overblijven, wanneer men zoo vele aanzienlijke geslachten als vermolmde boomen in het woud op den stam ziet wegkwijnen, als er in den omtrek, tusschen het rottend loof geene jeugdige telgen opschoten, tot fiere en krachtvolle boomen opgroeiende, waarvan het nageslacht de vruchten trekken moet.’⁵⁶

Rechts: Jan ter Pelkwijk in de klas. (Collectie HCO).

Gouverneurshuis Genverberg, omstreeks 1900. Vermoedelijk zien we hier kinderen uit de Stads Armeninrichting. Hun school, die vanaf 1839 op deze plek stond, werd in 1892 verplaatst naar de dichtbijgelegen Bagijneweide. Te zien is dat nagenoeg alle kinderen klompen dragen. (Collectie auteur).

Het grootste landelijke effect van de *Proeve* is waarschijnlijk de massaal nagevolgde opzet van de Zwolse Kleine-kinderschool geweest. De bewaarschool zoals deze meestal genoemd werd, voorzag overduidelijk in een behoefte en werd dan ook in de jaren daarna in vele steden ingevoerd. Veel minder succesvol was de navolging van het volledige ‘plan’ van de Armeninrichting, met zijn volgens Luttenberg onlosmakelijke combinatie van leren, werken en opvoeding voor kinderen en volwassenen. Het Zwolse plan werd in de meeste steden maar deels gekopieerd. Er kwam namelijk nogal wat voor kijken voor een volledige uitvoering: een deugdelijke onderwijsmethode, goed opgeleide onderwijzers, een groot gebouw waar geleerd maar ook gewerkt kon worden, plaatselijke ondernemers die voor werk konden zorgen en financiële steun van zowel de gemeente als van particulieren. En niet te vergeten gedreven pioniers als Luttenberg en Ter Pelkwijk.

Het einde van de Stads Armeninrichting

Met het overlijden van Gerrit Luttenberg in 1847,

verdween de grote inspirator van de Stads Armeninrichting. Maar de inrichting zelf bleef nog vele jaren in stand. Nog in 1873 stelde de gemeenteraad in overleg met het bestuur van ‘t Nut een nieuw reglement op:

‘Het doel dezer inrigting is: het voorkomen van verarming, de verbetering en opbeuring van den toestand der armen en behoeftigen in deze gemeente, door middel van verstandelijke en zedelijke opleiding, onderwijs op de Bewaar-, Brei- en Naaischolen, arbeid en zoodanige andere middelen, als door den Gemeenteraad nuttig zullen geoordeeld worden.’⁵⁷

Maar de tijden veranderden. In de jaren tachtig had de Armeninrichting zijn oorspronkelijke opzet verloren. Het reguliere onderwijs van de inrichting werd overgenomen door een aantal over de stad verdeelde ‘scholen voor kosteloos onderwijs; een eufemistische term voor de vandoors bekende ‘armenscholen’. De contracten met aannemers die thuiswerkers kousen en handschoenen lieten breien werden rond de eeuwwis-

seling opgezegd. Het gebouw aan de Genverberg moest in 1892 plaats maken voor de ambtswoning van de commissaris der koningin. De Armeninrichting had een paar jaar eerder een nieuw gebouw aan de Bagijneweide gekregen. Nog even leek de inrichting in 1914 een nieuwe toekomst tegemoet te gaan onder een nieuwe naam. Het stadsbestuur had aanvankelijk aan 'de Luttenbergstichting' gedacht, maar liet zich overhalen door het bestuur van de Armeninrichting en koos voor de 'Ter Pelkwijkstichting'.⁵⁸ Het definitieve einde volgde op 1 januari 1925 met de opheffing van deze stichting.⁵⁹

Krentenbrood en chocola

Koning Willem III (internet).

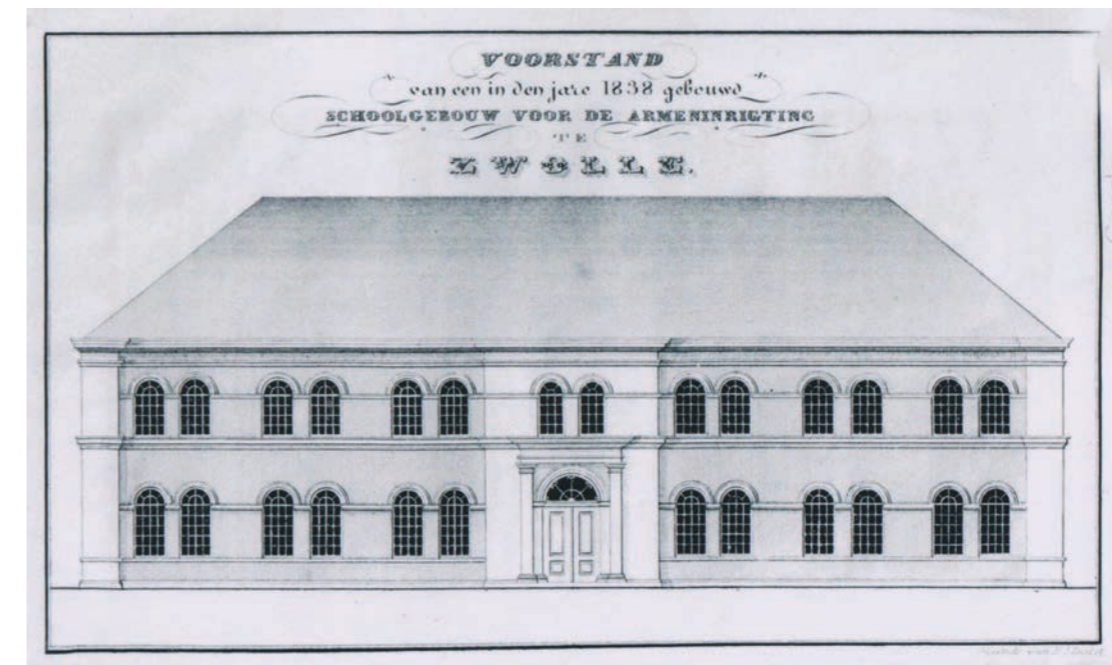
Het Koninklijk Huis bleef de Armeninrichting een warm hart toedragen. Na koning Willem I, in 1830, bracht koning Willem III in 1862 een bezoek aan de inrichting. Hij kreeg een krentenbrood van een meter aangeboden, dat hij meteen aan de school terug schonk met een aanzienlijke gift om de kinderen op chocola te kunnen trakteren.⁶⁰

Een wondermiddel of een doekje voor het bloeden?

De vraag is hoe we het belang van de Armeninrichting tweehonderd jaar na de oprichting moeten wegen. Had onze stad het ei van Columbus voor de oplossing van het armoedeprobleem uitgevonden? En de hamvraag: gingen de Zwolse armen – en in ruimere zin de arbeiders – er werkelijk op vooruit? Aan hun mening is geen letter besteed in de honderden artikelen die over de Armeninrichting zijn geschreven. Daarom volgt hier in de vorm van een gedachtenexperiment een poging daartoe.

Zeker is dat de werkinrichtingen aan een zekere behoefte van de arbeiders voldeden. Jaar na jaar steeg het aantal deelnemende arbeiders. Daarbij past een kanttekening. Hoewel deelneming geen verplichting was, konden de gezinnen moeilijk anders. Wie niet wilde komen, was aangewezen op de armbesturen van de kerken of particuliere instellingen. De kerken (van alle richtingen) waren vertegenwoordigd in het bestuur van de Armeninrichting en hadden als beleid dat hun hulp zo min mogelijk uit geld moest bestaan. Ze beperkten zich tot bedeling in natura: brood, aardappelen, turf, medicijnen, en kleding. Wie om geld vroeg werd doorverwezen. Voor de meest schrijnende gevallen was er dus maar één uitweg: aankloppen bij de Armeninrichting.

De werkplaats van de inrichting had een beperkt werkaanbod: spinnen, breien en naaien, werkzaamheden die vooral geschikt werden geacht voor vrouwen. Het loon dat de thuiswerkende vrouwen ontvingen, dekte maar een fractie van het benodigde budget voor de noodzakelijke levensbehoeften. Het was een druppel op een gloeiende plaat. Het zorgde in de ogen van veel arbeiders voor een dubbele vernedering: ze moesten min of meer gedwongen werken en dat bovendien voor een hongerloon. Aanmerkelijk positiever zullen de arbeiders gedacht hebben over de leer- en werkscholen van de Armeninrichting. Hier was geen sprake van gedwongen winkeling. Hun kinderen kregen er gratis onderwijs op een zeer behoorlijk niveau. Die zullen zich er ook meer thuis hebben gevoeld dan op de 'gewone scholen', op de armenschool waren ze geen outcast

Ontwerp van architect B. Looman voor de Stads Armeninrichting op de Genverberg (uit: 'Armwezen' van Gerrit Luttenberg, 1838).

meer. Ze leerden bovendien werken, zij het dan dat dat werk vooral op meisjes afgestemd was. Daar staat tegenover dat sommige jongens na het verlaten van de school terug konden komen voor aanvullend industrieel onderwijs, een soort ambachtsschool *avant la lettre*. Helemaal in goede aarde viel de Kleine-kinderschool, die het de huisvrouwen mogelijk maakte hun handen vrij te hebben voor thuiswerk of voor ander werk in de stad.

Er is één aspect van de Armeninrichting dat voor zowel de bestuurders als de arbeiders ongenoemd bleef, omdat het zo vanzelfsprekend was: zowel de leer- als de werkscholen gingen ervanuit dat de kinderen na het verlaten van de Armeninrichting hun leven zouden voortzetten in de laagste stand van de maatschappij, die van de arbeiders (in de stad of op het platteland). Terwijl het onderwijsplan van Ter Pelkwijk uiting van de natuurlijke groei van kinderen, van hun komst als peuter op de bewaarschool tot hun vertrek als twaalfjarige, was er geen plan voor voortgezet onderwijs. De zogenaamde Franse en Latijnse scholen en vanaf 1857 de MULO en de HBS waren in theorie ook toegankelijk voor arbeiderskinderen, maar alleen al door het hoge

schoolgeld was dat nagenoeg onmogelijk, en, belangrijker, ondenkbaar door het standsverschil. Ook de werkscholen van de inrichting gingen van die gedachte uit: spinnen, breien, naaien en matenmaken waren beroepen die uitsluitend binnen de arbeidersstand werden beoefend. Luttenberg moet zijn stijging op de maatschappelijke ladder als zo uitzonderlijk hebben ervaren, dat hij navolging onmogelijk en zelfs ongewenst achtte.

Alles overziend was de Stads Armenschool niet het door Luttenberg gedroomde wondermiddel voor de oplossing van de armoede. Dat lag niet aan de inrichting zelf maar aan externe factoren: de lonen bleven laag, de prijzen hoog en arbeiders bleven nog jaren machteloos en in veel opzichten rechteloos. Voor de arbeiders waren de lonen van de inrichting niet meer dan een doekje voor het bloeden. Veel positiever waren de effecten van het onderwijs. Voor het eerst groeiden generaties op die niet meer analfaab waren. De ouders en grootouders van de latere socialistische leerden er lezen, schrijven en rekenen. Een deel van deze 'geschoolde arbeiders' zou later de voorhoede vormen van de latere socialistische beweging.

Op deze plek stond vanaf 1839 de Stads Armeninrichting. (Foto auteur 2021).

Zover was het nog niet, de arbeiders verdroegen als vanouds hun 'zwaar leven' en waren in het midden van de negentiende eeuw letterlijk en figuurlijk nog steeds geen partij van belang. Maar dat het ooit zover kon komen, sterker nog moest komen, ja dat realiseerden sommige tijdgenoten met een vooruitziende blik al. In 1848 dreigde een nieuwe revolutie over Europa te razen. Ook in Zwolle was het een zomer lang rumoerig onder het volk. Bij baron Sloet tot Oldhuis zat de schrik er goed in:

'Stelselmatig is in dit land de leer van communisme en socialisme wel niet gepredikt, (...) maar de vatbaarheid hiervoor zal toenemen. (...) Alleen door krachtige en spoedige maatregelen is Nederland te behouden. (...) Het grauw dreigt. Hannibal is niet voor de poorten onzer steden, hij is er in!'

Wordt vervolgd ...

Literatuur

- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*, 1925
- Bijlsma, Jan, *Jan ter Pelkwijk (1769-1834); Een 'merkwaardige' kindervriend*. ZHT, 2016, nr 4.
- Coster, Wim, *Baron op klompen; mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*, 2008
- Elberts, W.A., *Historische wandelingen in en om Zwolle*, z.j.
- *Geschiedenis van het departement Zwolle van de maatschappij tot nut van 't algemeen*, Archief Historisch Centrum Overijssel
- Hagedoorn, Jaap en Most, Willy van der, *'De Welingerigte kleine-kinderschool van de Stads Armeninrichting te Zwolle'*, in ZHT 1986, afl. 4 en 1987, afl. 1.
- Horst, Gert van der, *Zwolle 1848; Een onderzoek naar de achtergronden van de gebeurtenissen te Zwolle in het revolutiejaar 1848*, in Jaarboek 1988 van de Zwolse Historische Vereniging
- Horst, Han van der, *Nederland; De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*, 2000
- Hove, Jan ten, *Geschiedenis van Zwolle*, 2005
- Hulst, H. van, e.a., *Het roode vaandel volgen wij; Geschiedenis van de SDAP van 1880-1940*, 1969
- Loo, L.F. van, *Arm in Nederland 1815-1990*, 1994
- Loo, L.F. van, *"Den arme gegeven..."; Een beschrijving van armoede en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, 1981
- Luttenberg, G., *Levensberigt van J. Ter Pelkwijk*, 1835
- Luttenberg, G., *Armwezen en bijzonder de Stads Armeninrichting te Zwolle*, 1838
- Luttenberg, G., *Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland, en naar de meest doeltreffende middelen, die verder ter verbetering van het lot der armen, zouden kunnen aangewend worden*, 1841
- Luttenberg, G., *Vervolg der proeve (...)* 1845
- Mees, W.C., *De Werk-inrigtingen voor armen uit een staathuishoudkundig standpunt beschouwd*, 1844
- Pelkwijk, J. ter, *Redevoering bij de inwijding der nieuwe school voor kinderen der armen en minvermogenen te Zwolle op 17 mei 1826* in Nieuwe bijdragen ter bevordering van onderwijs en opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Verenigde Nederlanden voor den jare 1826 (volnummer 7)
- *Rapport aan het hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, door het Departement Zwolle over den toestand en de onderlinge verhouding van arbeidgevers en arbeiders in en om Zwolle*, 1872
- *Reglementen en instructiën voor de Armen-inrigting te Zwolle*, 1873
- Streng, J.C., *Zwols biografisch woordenboek; Een draagbaar mausoleum*, 2004

- *Tijdschrift voor het armwezen 1851*
- *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek 1841-1875*
- Vegt, H.J. van der, *De klopp op de Zwolse deur; De Zwolse arbeidersbeweging in het laatst der 19e en het begin der 20ste eeuw*, Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad, 1931-1932, bibl. HCO
- *Verslag van den staat der Stads Armeninrigting te Zwolle*, 1830
- *Verslag van het bestuur der Algemeene Spaarkas te Zwolle*, 1849
- Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding; schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, 2 delen, 1905
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwakende deed; Geschiedenis der Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij*, 3 delen, 1924-1938
- Voorhorst, Martin, *'De deugd der Weldadigheid'; De Maatschappij tot Nut van het Algemeen in Zwolle van 1815 tot 1830*, Zwols Historisch Jaarboek 1989
- Vries, Thom. J., *Geschiedenis van Zwolle, deel II*, 1961
- Vuuren, prof. L. van, *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle*, 1939
- Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen; Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, 2010

Gehanteerde afkortingen

- OC: Overijsselsche Courant
- POZC: Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant
- VSA: *Verslag van den staat der Stads Armeninrichting te Zwolle*, 1830
- Nut: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
- TSS: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*
- ZHT: *Zwols Historisch Tijdschrift*

Noten

- 1 VSA, p. XIX Deze liederenbundel was deze jaren bij de Armeninrichting in gebruik. Daarnaast maakte de school gebruik van de liederenbundels van Van Alphen en mevrouw Bilderdijk.
- 2 Van der Vegt, II
- 3 Vliegen, *Kracht*, p.5 (voorwoord)
- 4 Vliegen, *Dageraad* en *Kracht*
- 5 HCO Zwolle, Archief van het Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De Zwolse afdeling werd nog datzelfde jaar verboden door de prinsgezinde magistraat. Een tweede poging in 1799 hield het vijf jaar vol. De derde poging in 1815 had meer succes. De Zwolse afdeling bleef bestaan tot 1981, om dat jaar verder te gaan onder de naam Stichting tot Algemeen Nut van Zwolle.

- 6 *Geschiedenis van het departement Zwolle van de maatschappij tot nut van 't algemeen*, Archief Historisch Centrum Overijssel.
- 7 De in 1879 opgerichte Anti-Revolutionaire Partij van Abraham Kuyper was de eerste politieke partij van Nederland, de SDAP in 1894 de tweede.
- 8 Na het overlijden van Luttenberg wist de Zwolse boekhandelaar en uitgever W.E.J. Tjeenk Willink (1816-1885) de verzameling geschriften van Luttenberg te kopen, waarmee hij de basis legde voor zijn beroemde juridische fonds. Streng, lemma Gerrit Luttenberg en W.E.J. Tjeenk Willink
- 9 POZC, 18 januari 1853
- 10 VSA
- 11 *Nederlandsche Staatscourant*, 15 juli 1828; VSA 1830
- 12 VSA 1830
- 13 OC 19 december 1826, en 16 december 1828
- 14 OC 18 december 1827
- 15 Bijlsma; Streng; www.wieiswieinoverijssel.nl; Luttenberg *Levensberigt*
- 16 De Armenschool werd in 1856 opgeheven en toegevoegd aan de Stads Armeninrichting. Elberts, p.132
- 17 VSA
- 18 Ter Pelkwijk, p. 683-700
- 19 Hagedoorn; VSA 1830
- 20 OC 20 juli 1830
- 21 HCO Beeldbank, toelichting bij een foto van de Nieuwstraat.
- 22 Looman was ook de architect van de Boreelkazerne te Deventer, een gebouw dat, hoewel veel groter, een aardig beeld geeft van de school aan de Genverberg.
- 23 Luttenberg 1838
- 24 OC 27 augustus 1839
- 25 Gedachtenexperiment: Zwolle telde dat jaar 3.569 leerlingen; ongeveer de helft daarvan (1.784) kwam uit arbeidersgezinnen; 1.357 kinderen maakten gebruik van gratis onderwijs. Dat is 76%. Bron: OC 27 december 1836
- 26 Landelijk gezien werd in de jaren tachtig van de negentiende eeuw gemiddeld een kwart van het volk geheel of gedeeltelijk bedeed.
- 27 Van der Woud
- 28 Luttenberg 1838
- 29 Luttenberg 1838
- 30 *Leeuwarder Courant*, 9 december 1828
- 31 OC, 27 dec. 1836
- 32 Luttenberg 1841, p. 20-24
- 33 Van Vuuren p. 28 en verder
- 34 Van Vuuren p. 15-44
- 35 Luttenberg, G., *Proeve*, p. 28-31
- 36 Luttenberg 1845, p. 61-62. Uit oogpunt van leesbaarheid zijn de uitgaven per dag omgerekend per week
- 37 Rapport p.19-22
- 38 Rapport p. 19-22
- 39 Luttenberg, G. *Proeve*, 1841, p. 28-36
- 40 Zeehuisen was onder andere uitgever en drukker in Zwolle, statenlid, burgemeester van Genemuiden en oprichter van het liberale dagblad *Overijssel*.
- 41 J. Zeehuisen, geciteerd in het *Tijdschrift voor het armwezen*, 1856, vierde deel p.83
- 42 TSS 1841 (5), p. 108
- 43 TSS 1857 (5), p. 238
- 44 POZC, 5 oktober 1847
- 45 POZC, 5 januari 1849
- 46 TSS 1850, nr. 4 p.340-343
- 47 Luttenberg 1841 p.31-32
- 48 *Adresboek der stad Zwolle*, 1877/1878
- 49 *Verslag Algemeene Spaarkas te Zwolle*, 1849
- 50 Luttenberg 1841 p.37-38
- 51 Luttenberg 1841 p.40-47
- 52 Luttenberg 1841
- 53 *Weekblad van het Regt*, 29 april 1847, waarin Sloet een in memoriam schreef voor het overlijden van Luttenberg dat jaar.
- 54 Mees
- 55 TSS, 1841, volgno. 4, p.114-115
- 56 Coster p.109
- 57 *Reglementen*
- 58 POZC, 11 en 25 juni 1914
- 59 Ten Hove, p. 664, voetnoot 55
- 60 *Nieuw Dagblad van 's Gravenhage*, 29 april 1862

Oud Nieuws

Juffrouw Hermance: minnares van het boek

Zwolle, donderdag 7 februari 1918. Enkele jaren geleden, in 1916 om precies te zijn, werd aan de Kamperstraat 21 de Openbare Leeszaal en Bibliotheek geopend. Wij spraken over deze belangwekkende nieuwe instelling met Hermance Löhnis (1888), de eerste directrice. Naast 'Juffrouw Hermance' zijn hier een bibliothecaresse, een conciërge en een boekbinder in dienst, terwijl er ook enkele vrijwilligsters actief zijn. Het pand in de Kamperstraat waarin zij allen werkzaam zijn, werd ter beschikking gesteld door de vader van de directrice, de niet onbemiddelde kunstmesthandelaar Herman Löhnis. Geruchten willen, dat hij ook de anonieme schenker is van de envelop met duizend gulden, die daar jaarlijks op oudejaarsavonden door de brievenbus schijnt te vallen. Een gerucht overigens, dat zijn dochter bij navraag niet wenste te bevestigen. Wel bleek zij graag bereid de lezers en lezeressen van onze Blalo Bode bij te lichten over het werk van en in de Leeszaal.

Oud Nieuws

In de rubriek 'Oud Nieuws' neemt de journalist in de verleden tijd Kiekès Agterom, een alter ego van de historicus Wim Coster, het lezerspubliek anno 2021 mee naar een bijzondere persoon of gebeurtenis in het verleden. In dit geval Juffrouw Hermance Löhnis, directrice van de openbare bibliotheek aan de Kamperstraat, in 1918.

(KA) Om te beginnen, een open vraag: wat kunnen bezoekers hier verwachten? Ik bedoel: wat treffen zij na binnenkomst aan?

(HL) 'Ze vinden er een gemakkelijke stoel, een warme kachel, een helder licht, kranten, geïllustreerde bladen, belangrijke tijdschriften. En dat alles zonder dat hij of zij een cent hoeft te betalen. Iedereen

Kiekès Agterom

Openbare Bibliotheek Kamperstraat (met stadspomp), jaren vijftig. (Collectie HCO).

die wil, Zwollenaar of vreemdeling, kan binnenlopen en van dat alles genieten. Kan het mooier?

(KA) Dat is inderdaad prachtig. En, weet het publiek u te vinden?

(HL) 'Er zijn helaas nog maar betrekkelijk weinigen die ervan profiteren. Zwolle telt nu ruim 35.000 inwoners. En als de Openbare Leeszaal dan ongeveer tachtig bezoekers per dag trekt, is dat véél en véél te weinig! (Enigszins geagiteerd) Ik vraag mij wel eens af: als wij gratis koekjes, gratis jenever aanboden, hoeveel bezoekers zouden wij dan trekken? De Kamperstraat zou vol staan! Er zouden volnummers uitgereikt moeten worden! De politie zou eraan te pas moeten komen om de orde te bewaren. 't Zou een schande voor onze stad zijn, indien bleek dat er op den duur voor gratis geestelijk voedsel zo weinig liefhebbers zijn!!!'

(KA) Hoe denkt u dat te voorkomen. Of laat ik zeggen: hoe denkt u uw doel te bereiken? Is het de bedoeling, dat zoveel mogelijk Zwollenaren lid worden van de Leeszaal en boeken gaan lenen en dan ook daadwerkelijk lezen?

(HL) 'Zeker, zeker! En onze leden moeten vooral niet denken dat zij klaar zijn als ze jaarlijks vijftig cent of een gulden betalen en daarvoor hun boeken halen. Zij moeten voelen, dat zij mede verantwoordelijk zijn voor de bloei van de zaak. Daarom: wie in aanraking komt met mensen die zich vervelen, met arbeiders zonder werk, met mannen die thuis hun vrouw in de weg lopen, met vrouwen die iedere middag een paar uurtjes over hebben, met dienstboden die in een koude keuken zitten, met jongemannen die in een slecht verlichte kamer studeren – stuur ze naar de Openbare Leeszaal!'

Lees- en studiezaal, 1938. (Uit: Overijssel, uitgave VVV e.a.).

(KA) U wilt de lezers en lezeressen letterlijk verwarmen met kennis?

(HL) 'Jazeker! Het is zeer gewenst dat de mensen persoonlijk komen. Wie dat doet, neemt een boek in handen, bladert het eens door, vraagt nadere inlichtingen en wordt aldus beter geholpen. Bovendien – er is vrije toegang tot onze kasten – komt men er allicht toe ook eens in de andere afdelingen te neuzen en eens een studieboek mee naar huis te nemen. Veel van onze leden schijnen niet te weten, dat iedereen tegelijk vijf boeken mag lenen, namelijk één roman en vier studieboeken.'

(KA) Men moet dus wel over de nodige tijd beschikken.

(HL) 'Als de belangstelling er is, dan komt de tijd vanzelf. Probeer het maar eens! Wij verwachten óók mensen die het druk hebben. Wie wat meeleeft in de wereld, en wie doet dat niet tegenwoordig? stelt belang in alles wat er voorvalt in binnen- en buitenland. Over allerlei dingen zou men wel eens graag voorlichting hebben, men wil graag een artikel lezen van bekende personen. Zeker, men kan dat thuis ook wel vinden in de kranten, maar er is toch veel meer! Aan mensen van verschillende ontwikkeling en van allerlei kleur biedt onze Leeszaal haar kostelijke inhoud aan.'

De heer J. Wijnbeek, secretaris van de bibliotheek, verschaftte op verzoek van mej. Löhnis voor de *Blalo Bode* enige cijfermatige informatie, die ons door haar tijdens het onderhoud ter hand werd gesteld. Zo bleek het totaal aantal bezoekers in 1917 bijna twintigduizend te bedragen en dat is, zo stelde de directrice, 'nog niet het einde van de verwachtingen.' Een verdubbeling van dat aantal lijkt haar gewenst en mogelijk. Het aantal uitgeleende boeken bedroeg ruim vijftientigduizend en het boekenbezit breidde zich met 2.601 exemplaren uit tot een totaal van 6.518 per 31 december 1917. Het ledental steeg met 336 naar 1.372 personen, die 1.945,50 gulden aan contributies bijeen brachten. Bovendien bleven twintig verenigingen de Leeszaal steunen met in totaal 132 gulden en schonk het NUT 350 gulden. De Gemeente Zwolle besloot 'tot wederopzeg-

Cursussen der Vereeniging voor Volksontwikkeling.

Curatoren: Mr. Dr. I. A. VAN ROIJEN, Mr. H. VAN DER VEGTE en Mr. Dr. J. G. STENPERT KROESE.

Bij gezamenlijke belangstelling zullen voor de Vereeniging voor Volksontwikkeling gehouden worden de volgende cursussen:

I. Door den Heer Dr. W. P. A. JONKER over: De invloed van de scheikunde op den oorlog en van den oorlog op de scheikunde.

Op 18 Oct., 1 Nov., 15 Nov., 29 Nov., 13 Dec., 17 Jan., 31 Jan. en 14 Febr.

II. Door den Heer Dr. F. K. PROOST over: Henrik Ibsen en zijn werken.

Op 14 Nov., 28 Nov., 12 Dec., 16 Jan., 30 Jan. en 13 Febr.

III. Door den Heer B. G. RUTINK over: Het leven der vogels.

Op 24 Oct., 7 Nov., 21 Nov., 5 Dec., 19 Dec. en 9 Jan.

IV. Door den Heer A. VAN DER WAL over: De Geschiedenis van ons Vaderland.

Op 8 Nov., 12 Nov., 6 Dec., 20 Dec., 16 Jan., 24 Jan., 7 Febr., 21 Febr., 6 Maart en 20 Maart.

De cursussen worden gegeven in het gebouw der Openbare Leeszaal en zullen telkens des avonds 8 uur aanvangen.

Aangifte. Zij, die een of meer cursussen wenschen te volgen, worden uitgenoodigd, zich daartoe aan te melden in de Openbare Leeszaal (afd. Uitleenbibliotheek) des middags van 2½—5½, en des avonds van 7—9 uur, uiterlijk op Vrijdag 12 October voor cursus I en III; uiterlijk op Vrijdag 19 October voor cursus II en IV.

De cursussen zijn toegankelijk:

a. voor leden der Vereeniging voor Volksontwikkeling (minimum-contributie f 0.50 's jaars) gratis;

b. voor leden van contribueerende verenigingen (minimum-bijdrage f 5 's jaars), die tegen betaling van f 0.25 toegang hebben tot alle cursussen;

c. voor verdere belangstellenden tegen betaling van f 0.25 per cursus.

Voor het lidmaatschap der Vereeniging kan men zich steeds aanmelden in de Openbare Leeszaal (afd. Uitleenbibliotheek) of bij den Secretaris (Emmastraat 11).

Behalve de bovenvermelde cursussen zullen dezen winter nog eenige andere worden gegeven, o. a. door den Heer dr. H. Ch. A. BOISSEVAIN over Homerus; door den Heer S. J. S. HIRSCH over den Talmud, door Mej. HUDIG over Bouwkunst en door den Heer Jhr. Mr. N. G. TEDING VAN BERKHOUT over Onze Staatsinrichting. Omtrent deze cursussen worden bijzonderheden nader gepubliceerd.

Namens het Bestuur,
S. K. BAKKER, Voorzitter.
J. F. VAN HEES, Secretaris.

Men wordt verzocht dit uit te knippen en te bewaren.

Oproep in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 6 oktober 1917 voor de eerste cursussen van de Vereeniging voor Volksontwikkeling. Of de geboden onderwerpen wel allemaal aansloten bij de belangstelling en de mogelijkheden van 'de minder ontwikkelden, de arbeiders, hen, die het minst in de gelegenheid zijn op andere wijze meer ontwikkeling op te doen' mag worden betwijfeld (POZC).

Kop van De Zwolsche Leeszaal. (Uit: Coster, Oosterveld, Volksuniversiteit Zwolle).

DE ZWOLSCHE LEESZAAL

■ ORGAAN DER VEREENIGING OPENBARE ■
 ■ LEESZAAL EN BIBLIOTHEEK TE ZWOLLE. ■
 Tevens Orgaan van de Vereen. voor Volksontwikkeling.

WORDT ELKE MAAND AAN DE LEDEN VAN BEIDE VEREENIGINGEN GRATIS TOEGEZONDEN
 STUKKEN VOOR DE REDACTIE KAMPERSTRAAT 21
 DERDE JAARGANG No. 7 15 SEPTEMBER 1920

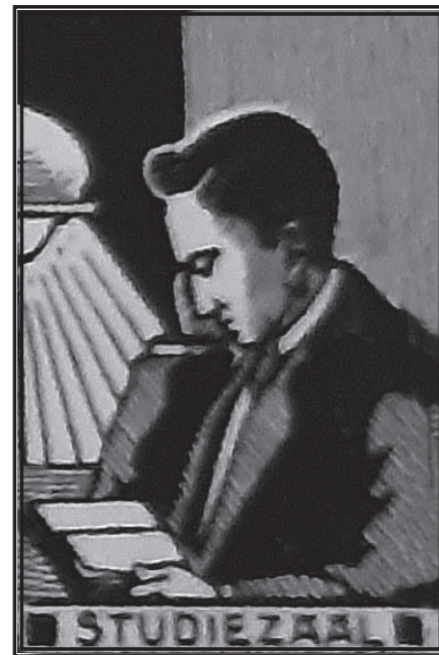
gens' duizend gulden per jaar bij te dragen. 'Een onbekende gever verraste ons met een schitterende gift van duizend gulden, zodat de financiën gelukkig in voldoende mate bleven vloeien', glimlachte mej. Löhnis.

Na een korte ademteug sprak zij ook haar dank uit aan mej. Schreck en mej. De Groot als haar assistentes, de dames Quarles de Quarles, Fauré en Roose, Schuring en De Reede als volontaires en de heer E. Molt, die dit uitgebreide damescorps herhaaldelijk bij verschillende werkzaamheden behulpzaam was.

(KA) *U gaf al aan dat u graag meer Zwolse bezoekers zou willen zien. Hoe staat het met de belangstelling van buiten de stad?*

(HL) *'Ach ... Laatst vroeg een boer-bezoeker of er wel eens meer boeren kwamen. "Helaas neen", was ons antwoord. En dat is zo jammer, omdat boeren dikwijls graag geschiedkundige werken lezen en daarvan hebben we zoveel. Wat zouden wij ook graag een heerlijk, gezellig volle zaal met dames en heren hebben, zoals andere leeszaalen te zien geven in het middaguur. In deze dagen, nu de kachel snort en de lampjes op de tafel branden, als alles zo stil*

Openbare bibliotheek Kamperstraat, jaren vijftig. (Collectie HCO).

is, zodat men heerlijk rustig lezen kan. Ze moesten eens weten hoe verheugd wij kijken als er een man binnenkomt met een pet op. In Utrecht zitten ze zelfs in de leeszaal in hun werkpakje. Waarlijk, men hoeft zich niet eerst in het zondagse pak te steken! Wat in Utrecht en andere plaatsen kan, moet hier toch ook kunnen!?’

(KA) Uiteraard. En als ik het goed heb begrepen, staan er ook nog extra voorzieningen voor kinderen op het programma. Kunt u daar iets meer over vertellen?

(HL) ‘De Kinderleeszaal is inmiddels ingericht. De boeken staan in de kast, de stoelen en stoeltjes staan klaar en de jeugdige gasten zullen wel niet lang meer op zich laten wachten. De boekenkast is in drie afdelingen verdeeld en de boeken zijn gemerkt A, B en C, voor de drie leeftijdscategorieën, 10-12, 12-14 en boven de 14 jaar. Zowel jongens- als meisjesboeken zijn aanwezig. Ieder kind dat gebruik wil maken van de Leeszaal zal zich in moeten laten schrijven. Wij vragen van de kinderen verder alleen, dat ze schone handen hebben en stil zijn. Wie komt om te giechelen of te spelen zal teleurgesteld worden. De bedoeling

De Stadkamer te Zwolle, een bibliotheek van de nieuwe tijd. (Foto auteur, maart 2021).

is, de kinderen een rustig plekje te geven om te zitten lezen. We hopen hiermee te bereiken, dat ze gemakkelijker te wennen zijn aan stilte, netheid en vriendelijkheid voor elkaar. Wie de rust van anderen bederft, zal weggestuurd dienen te worden.’

(KA) Het komt ons voor, mejuffrouw Löhnis, dat de Openbare Leeszaal en Bibliotheek een belangrijke plaats kan gaan innemen voor een lezend publiek in een wijde omgeving.

(HL) ‘Zeker, zeker. En mag ik ook nog de maandelijkse boekbesprekingen noemen, de verschillende catalogi die al zijn samengesteld en de samenwerking met het onderwijs. En laat ik niet vergeten te melden dat vorig jaar, op 21 mei 1917, de Vereniging voor Volksontwikkeling werd opgericht! Juist om te laten zien dat er, in mijn ogen althans, zoveel meer is dan goedkope romannetjes van Duitse succesauteurs als Marlitt en Werner. Ik ben dus blij, dat wij iets hebben kunnen ondernemen ten behoeve van de minder ontwikkelden, de arbeiders, hen, die het minst in de gelegenheid zijn op andere wijze meer ontwikkeling op te doen.’

(KA) Het betreft hier een initiatief vanuit uw Leeszaal en Bibliotheek?

(HL) (Opverend uit haar stoel.) ‘Onze Leeszaal en Bibliotheek, meneer Agterom! In het bijzonder wil ik hier de beide bestuursleden ds. S.K. Bakker en mr. S.K. Thoden van Velzen noemen. Maar ik noem ook de raadsleden Jos. E. Vogt en A. Leusink, beiden namens de SDAP, mej. J.E. Kleijn, directrice der Huishoud- en Industrieschool voor Meisjes, de heer E.J.F. Schmidt, hoofd der Meisjesschool en zeker twintig anderen uit verschillende geledingen onzer samenleving.’

(KA) U werkt dus, als ik het zo mag zegen, ‘in een brede geest?’

(HL) ‘Absoluut! Absoluut! Inderdaad! In een brede geest, neutraal in de hogere zin van het woord, allen latend in hun recht en waarde!’

(KA) U bent bijzonder positief gestemd, mag ik dat zo zeggen?

(HL) Zeker! Wij geloven vast dat het kan!’

Naschrift

Mejuffrouw Löhnis viel met haar antwoorden – maar wij duiden haar dit beslist niet euvel – vervolgens nogal in herhaling in haar bijdragen aan *De Zwolsche Leeszaal. Orgaan der Vereeniging Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Zwolle*. Tevens orgaan van de Vereeniging voor Volksontwikkeling. Dit blad werd uitgegeven sinds februari 1918. Uit de Vereeniging voor Volksontwikkeling ontstond in 1920 de Volksuniversiteit Zwolle, die onder deze naam in 2020 dus honderd jaar bestaat. Het doel van deze organisatie was, na een statutenwijziging en naamsverandering, ‘de algemeene en wetenschappelijke ontwikkeling te bevorderen, onafhankelijk van staatkundige en godsdienstige richting.’ Zie voor haar geschiedenis: Wim Coster en Rennie Oosterveld. *Volksuniversiteit Zwolle 1917-1992. Vijfenzeventig jaar onderwijs en cultuur voor volwassenen*. Zwolle 1992.

De Openbare Leeszaal en Bibliotheek opereert anno 2020 onder de naam ‘Stadkamer’. Hier komen, aldus de website ‘werelden van informatie, taal, kunst en cultuur op een spannende manier samen.’ De hoofdlocatie (‘Centrum’) is te vinden aan de Zeven Alleetjes. ‘Hier kun je’, aldus nogmaals de website, ‘terecht voor alles wat de Stadkamer te bieden heeft: lezen en lenen, taal, cultuur en onderwijs, en studeren en ontmoeten.’ In de locaties Aa-Landen en Stadshagen ‘ligt de nadruk op lezen en lenen en op kleinschaligere activiteiten.’

Het doel van ‘Juffrouw Hermance’ is hier realiteit geworden. Grootvader van deze ‘minnares van het boek’ was mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884). Tot zijn spijt moest deze fervente pleitbezorger van het gedrukte woord nog constateren dat in Overijssel ‘de sleet van boeken niet erg groot’ was.

Zijn kleindochter, Juffrouw Hermance, overleden na 1950, heeft er hard aan gewerkt in die situatie verbetering te brengen. Zij zou het beslist verdienen, dat er naar haar – als eerste directrice van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek – ergens binnen de tegenwoordige Stadkamer een ruimte werd vernoemd ...

De Romaanse voorganger van de huidige Sint Michaëlskerk

Michael Klomp

Al eeuwenlang is gezocht en gespeculeerd naar de locatie van de al in 1040 in de bronnen genoemde Romaanse kerk in Zwolle. De bekende architect P.J.H. Cuypers (1827-1921) gaf in 1876 aan architect R. Redtenbacher de opdracht om in het restauratieontwerp van de Grote - of Michaëlskerk de oude fundamenten van de Romaanse voorganger in te tekenen. Deze tekening werd later door tekenaar H.W van der Voet nogmaals opnieuw uitgewerkt. Op beide tekeningen werd er vanuit gegaan dat de oudere Romaanse voorganger binnen het huidige kerkgebouw moest liggen.

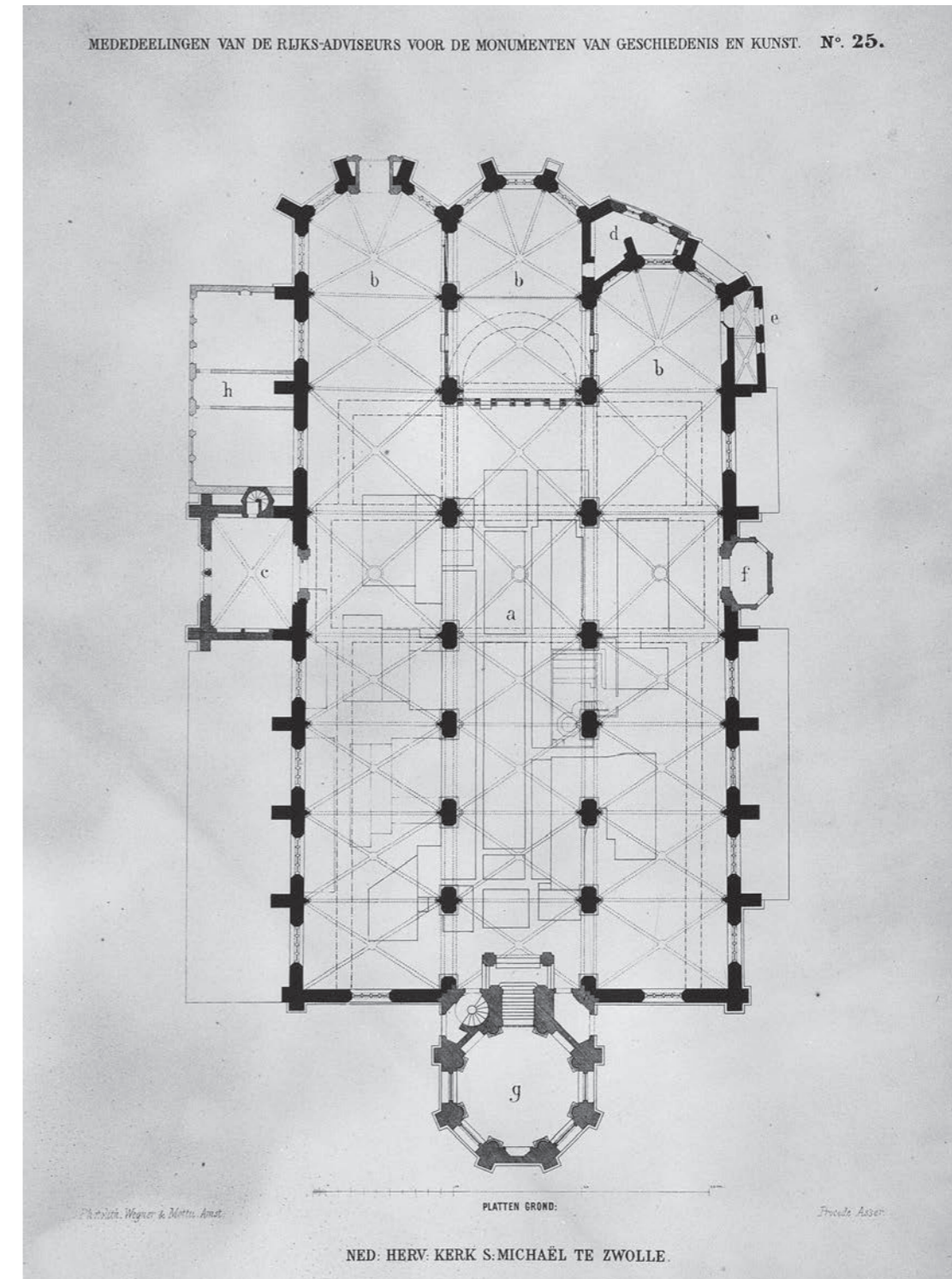
De fundering

In 2021, een eeuw na de eerste publicatie van de restauratieplannen in de *'Mededeelingen van de Rijksadviseurs van de Monumenten van de Geschiedenis en Kunst'*, werd op de scheiding van het noorderkoor en het hoofdkoor (hoogkoor) een muur van tufsteen met ijzeroer aangetroffen.

Het opgaande deel van de muur was aan de noordzijde van een dun laagje pleisterwerk voorzien. Pleisterwerk werd bij Romaanse kerken al toegepast om eventuele materiaalverschillen tussen tufsteen, ijzeroer en baksteen weg te werken en de architectuur van een gebouw te

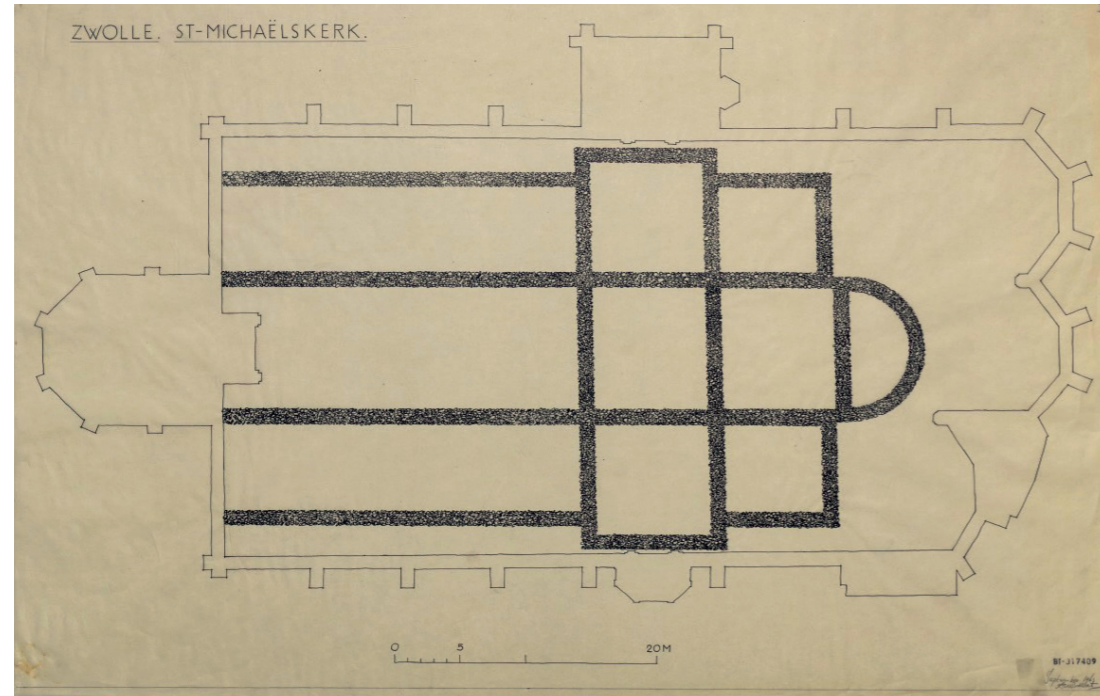

Stadsarcheoloog Michael Klomp aan de oostkant van de Grote Kerk bij de tympaan van rode zandsteen uit circa 1200. De steen bekroonde ooit de toegang tot de voorganger van de huidige kerk. Op de steen is Abraham te zien die zich over drie zielen ontfermt. Foto-inzet: Klomp op de opgravingsplek in de Grote Kerk. (Foto's Johan Teunis).

Restauratieontwerp van Cuypers, getekend door Redtenbacher in 1876, plattegrond (Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 1879, 1921).

Uitwerking van de plattegrond van Redtenbacher uit 1876 door H.W. van der Voet in 1963. (Beeldbank RCE).

benadrukken. Tegenwoordig herinneren alleen de wit gepleisterde dagkanten van kerkvensters bij Romaanse kerken hier nog aan.¹

De fundering van de muur bestond uit ruwe blokken tufsteen. De breedte kan in ieder geval 90 cm hebben bedragen. Deze breedte kon op basis van onderzoek naar de noordoostelijke pijler van het hoofdkoor worden vastgesteld. Het is niet geheel duidelijk of het tufstenen fundament bij deze pijler daadwerkelijk de zuidzijde van de muur is geweest, of dat het hier gaat om een aanzet van een oudere pijler van de Romaanse kerk.

Opmerkelijk is dat de tufstenen muur aan de westzijde wordt gekenmerkt door een hoek, die afbuigt naar het zuiden en samenvalt met de scheiding van het zogenaamde hoog- en laagkoor. Verder onderzoek zou uit moeten wijzen hoe de plattegrond van deze Romaanse kerk er uit moet hebben gezien.

Interpretatie

De vondst van de tufstenen muur biedt belangrijke aanknopingspunten voor verder onderzoek. Belangrijk aspect daarbij is de datering van de muur. Heeft dit muurwerk daadwerkelijk onder-

deel uitgemaakt van de oudste Romaanse kerk die voor het eerst in een akte uit 1040 wordt vermeld? In deze akte van 7 december 1040 wordt Zwolle voor het eerst genoemd en wordt door bisschop Bernoldus de voorloper van de huidige Grote- of St. Michaëlskerk geschonken aan het kapittel van Lebuinus in Deventer. Bij de betrouwbaarheid van deze akte zijn in het verleden vraagtekens geplaatst. Vast staat dat, dankzij een onomstreden bevestiging van deze schenking in 1093 en 1129, de kerk van Zwolle tijdens het episcopaat van Bernoldus van eigenaar is veranderd.² Het is aan-nemelijk te veronderstellen dat de genoemde kerk al in 1040 in tufsteen was uitgevoerd. In de elfde eeuw zijn in de meeste dorpen en steden rondom Zwolle al stenen kerken gebouwd. Interessant is de zaalkerk in het stadje Wilsum, tussen Zwolle en Kampen, die regelmatig als voorbeeld voor de oudste kerk van Zwolle wordt opgevoerd.

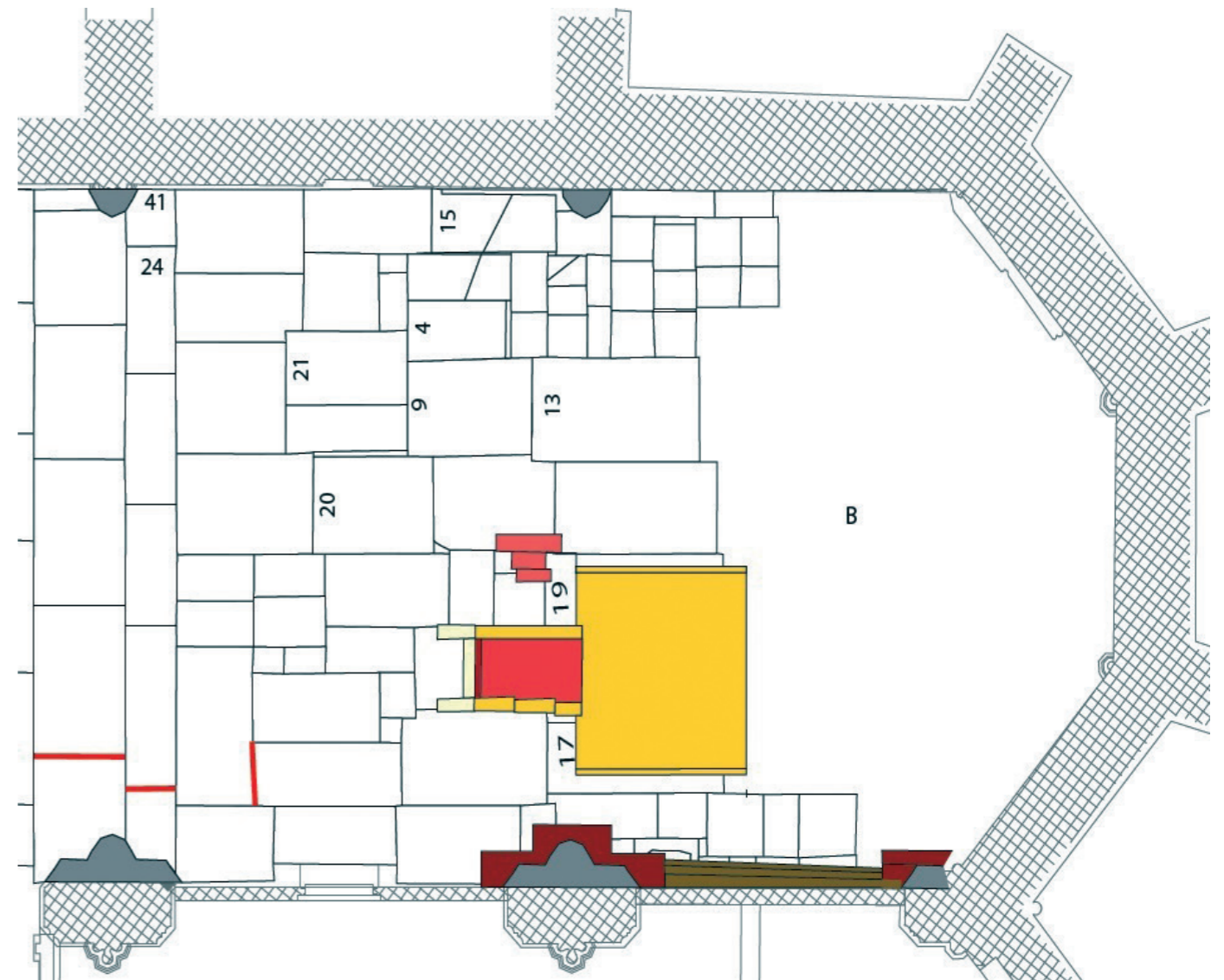
De akte geeft helaas geen antwoord op de vraag of bisschop Bernoldus ook de bouwheer van de kerk kan zijn geweest.

Bisschop Bernoldus heeft vooral reputatie verworven als kerkenbouwer. Zo was hij de gees-

telijk vader van een imposant bouwproject van kerken in Utrecht, waar een kruis van vijf kerken (St. Pieterskerk (1039), St. Janskerk (1042), St. Pauluskerk (1050)³ en de Mariakerk (1085-1099) verrees, met de Dom als middelpunt. De Mariakerk, als sluitstuk in het westen, is pas later in 1099 onder bisschop Koenraad van Zwaben afgemaakt. Daarnaast was hij verantwoordelijk voor de bouw van de Lebuïnuskerk in Deventer, de Walburgiskerk in Zutphen en de St. Maartenskerk in Emmerich.

Volgens Van Vliet kunnen alle kerken die Bernoldus liet bouwen gezien worden als kapittelkerken. De twee Utrechtse kapittels van St. Pieter en St. Jan zijn door hem nieuw gesticht. Er zijn echter aanwijzingen dat hij zich ook als kerkbestuurder ingrijpend met de organisatie van bestaande kapittels, waaronder het kapittel van Lebuïnus in Deventer, bezighield. Volgens de veertiende eeuwse geschiedschrijver Johannes de Beke zou Bernoldus het kapittel van Lebuïnus hebben uitgebreid met de helft van de kanunniken van Oudmunster te Utrecht.⁴

Overzichtsplattegrond met daarin in bruin aangegeven de tufstenen muur. In geel is de grafkelder van de familie Van Haersolte aangegeven. (Archeologie Zwolle).

Profielopname van tufstenen muur met daarin duidelijk de grens tussen opgaand werk en fundering. (Archeologie Zwolle).

Tufstenen muur met duidelijke hoek. Tegen de hoek is koud de bakstenen pijler van het latere kerkgebouw van rond 1360 geplaatst. (Archeologie Zwolle).

Ook een belangrijk deel van de goederen van het kapittel van Oudmunster zou hierbij zijn overgedragen aan het kapittel van Deventer.⁵ Dit afzonderlijk vermogen dat in 1040 door proost Dirk werd beheerd, werd datzelfde jaar uitgebreid met de schenking van de Grote- of St. Michaëlskerk. De bemoeienissen van Bernoldus als bouwheer met de Zwolse kerk zijn dan ook niet geheel uit te sluiten.

Feit is dat het opgegraven muurwerk nog veel vragen oproept. Vragen die mogelijk beantwoord kunnen worden door middel van verder onderzoek naar deze imposante kerk. Op korte termijn wordt, net als binnen de kerk, ook het gebied buiten de kerk met grondradar onderzocht. Verder zal in het kader van de herinrichting van de Luttekestraat ook een archeologisch onderzoek naar de fundering van de toren van de St. Michaëlskerk worden uitgevoerd.

Literatuur

- Bruch, H (ed.). 1973. *Chronographia Johannis de Beke*
- Vliet, K. van 1996. *Van missiebasis tot stadskapittel*. In: J.R.M. Magdelijns, H.J. Nalis, R.H.P. Proos en D.J. de Vries (red.). *Het kapittel van Lebuïnus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving*, 12-31
- Kuile, G.J. ter 1963-1969. *Oorkondenboek van Overijssel (tot 1350)*, 6 dln.

Noten

- 1 Vooral in de noordelijke provincies van ons land zijn nog voorbeelden van Romaanse kerken met wit gepleisterde dagkanten van de kerkvensters te zien.
- 2 OSU nr. 196. Door Tenhaeff en Ter Kuile is deze oorkonde, die alleen in een vidimus uit 1364 bewaard is gebleven, als vals aangemerkt. De herhaalde bevestigingen door bisschop Koenraad in 1093 (OSU, nr. 257) en bisschop Andries in 1129 (OSU nr. 328) leidden echter tot geen twijfel.
- 3 Ook wel bekend als de St. Paulusabdij.
- 4 Bruch 1973, 82
- 5 Van Vliet 1996, 20

Grote Kerk 1890-1915, F.W.H. Deutman. (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

Eli Heimans en de Zwolse kievitsbloemen

Jan van de Wetering

Kievitsei.
(Foto auteur).

Het is voorjaar 2021, het openbare leven staat nog een beetje stil, maar de natuur gaat onverstoord haar gang. Nog even en de kievitsbloemen staan weer in bloei, ook in Zwolle. Er waren tijden, tot ver in de twintigste eeuw, dat er duizenden kievitsbloemen bloeiden in het Wezenland, ook wel het Bloemenlandje genoemd, ongeveer op de plaats van de oude ijsbaan. Het waren er zoveel, dat zelfs het massaal plukken van deze tegenwoordig beschermde plantensoort, geen probleem was: de kievitsbloemen stonden er een jaar later in even grote hoeveelheden.

Daar kwam abrupt een einde aan toen na de oorlog het terrein werd bebouwd, het oude politiebureau, het gerechtshuis, het Provinciehuis, noem maar op. Eli Heimans, geboren in Zwolle, natuurkenner, natuurbeschermmer en samen met Jac. P. Thijsse propagandist voor alles wat leeft en bloeit, schreef in 1897 een artikel over de Zwolse kievitsbloemen in zijn tijdschrift *De Levende Natuur*. U kunt het hier onverkort lezen en kijken naar zijn tekening van kievitsbloemen, die hij in 1894 in Zwolle maakte. De laatste foto is van een gedroogde kievitsbloem in mijn herbarium, ooit afgerukt gevonden, ik zeg het er maar bij.

De Kievitsbloem*

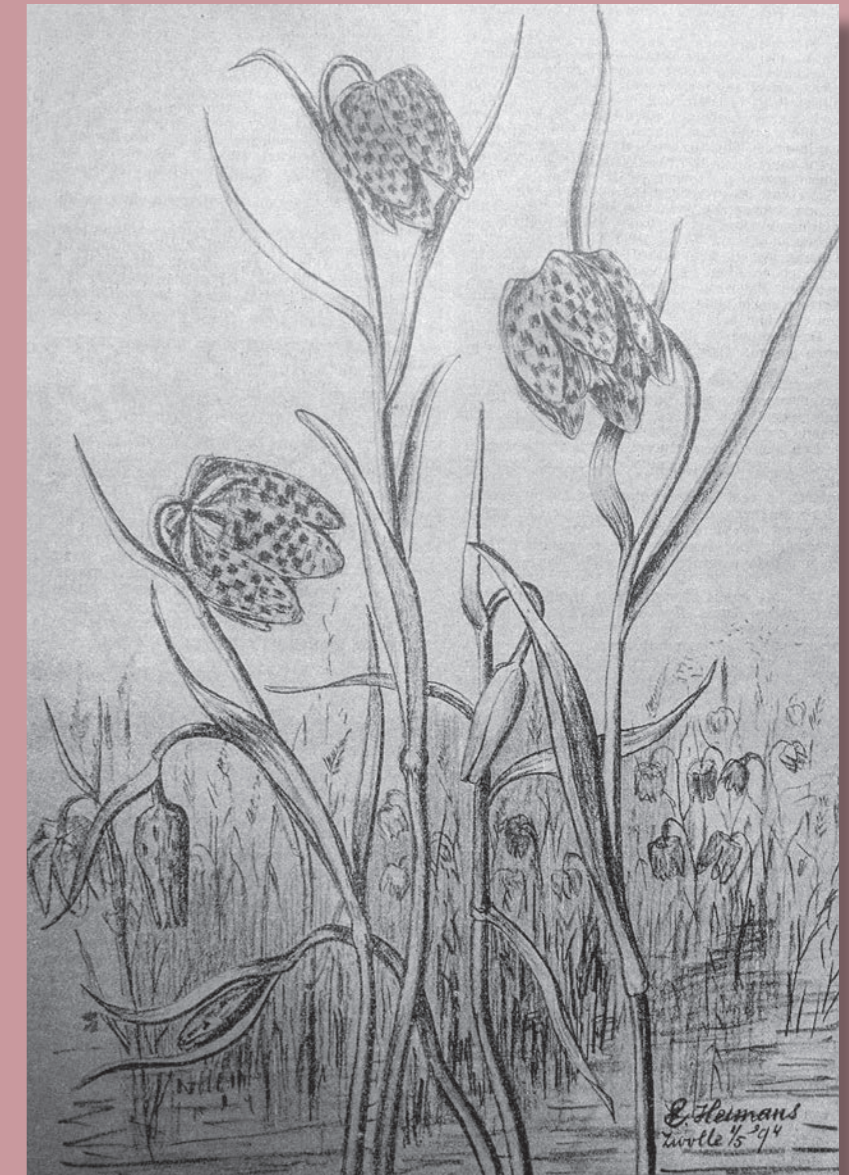
In de laatste helft van April en de eerste van Mei bloeit op een drassig weiland vlakbij Zwolle de in ons land zoo zeldzame Kievitsbloem en wel in verrassende hoeveelheid. De kinderen, die omstreeks die tijd naar het bloemenlandje trekken om er wilde tulpen te plukken, zooals zij de kievitsbloem noemen, komen met geheele bossen terug. Het Weezenland (zoo heette de wandelweg langs het weiland, en het land tevens) heb ik eens bezaaid gevonden met afgeplukte en weggegooiden bloemen.

Aan het aantal exemplaren dat op het Weezenland groeit, schijnt dat plukken weinig schade te doen; verleden jaar tenminste was de hoeveelheid bloemen niet merkbaar minder dan jaren geleden. De kinderen plukken alleen de bloemen bij de steel af en laten de bol en een gedeelte der bladen ongemoeid; daardoor ontwikkelen zich de nieuwe bollen misschien wel sterker, dan zonder die plukkerij *en masse* het geval zou zijn. Slechts op enkele plaatsen van ons land is tot nu toe de kievitsbloem in het wild gevonden, en dan meestal in groote hoeveelheid op weilanden, die 's winters onder water staan.

Kievitsei

De naam staat in verband met de kleur der bloemen, die wel wat van die van een kievitsei heeft, of anders met de bloeitijd, die samenvalt met de legtijd der kieviten. Volgens sommigen is deze *Fritillaria* afkomstig uit Turkije of Palestina en zes eeuwen geleden door de kruisridders naar Europa overgebracht. Ook wordt beweerd, dat, waar nu de kievitsbloem in menigte groeit, oudtijds een kasteel moet gestaan hebben; uit de slottuin zou dan de fraaie bloem de wereld zijn ingegaan. Maar dat is tegenwoordig moeilijk meer uit te maken.

Vreemd blijft het in elk geval, dat deze plant zoo 'eiland-achtig' over ons land verspreid is; het is evenwel niet onmogelijk, dat de kievitsbloem veel meer in 't wild van ons land voorkomt dan tot nu toe bij de botanici bekend is. Zijn groeiplaats, moerassige weide, is in April niet juist een plekje, dat bij voorkeur voor een wandeling wordt uitgekozen. Maar licht heeft iemand afgeplukte bloemen gevonden, of ze van de wal of dijk af in

't water zien staan. Wie van onze lezers groeiplaatsen kent, zal ons een genoeg doen, ze ons te noemen. 't Is ons hoofdzakelijk te doen, om de verspreiding van deze plant voor ons land na te gaan.

Daar vele onzer lezers, die niet bepaald aan botaniseren doen, de plant eerder uit een tekening dan uit een beschrijving zullen herkennen, is hier

Eli Heimans tekende in Zwolle op 1 mei 1894 deze kievitsbloemen. *Levende Natuur*, jaargang 1898, p.40-41.

dig is. De kleur is licht roodachtig grijs met donker-lila vlekken, die vaak zoo regelmatig liggen, dat het geheel veel van een dambord-teekening heeft. In andere landen wordt de bloem ook wel 'dambord' genoemd.

De kievitsbloem wordt tegenwoordig ook gekweekt; zoo zag ik bij Haarlem een hoekje van een bollenveld ermee bezet. Het spreekt, dat wij alleen groeiplaatsen wenschen te leeren kennen, waarbij aan kweken of verwilderen niet gedacht kan worden. Een enkele maal komt tusschen de paarsachtige bloemen een enkele witte voor; op de illustratie is de knop, die 't meest naar rechts staat, naar een smetteloos room-wit exemplaar geteekend.

Draaien

Merkwaardig is dit gewas onder anderen om de vreemde wijze van draaien, die de groeiende knop en ook de reeds hangende bloem vertoont. In een paar dagen wenden ze zich soms 180 graden om, meest van oost naar west. Doordat er maar een bloem aan de stengel hangt, is dit wenden gemakkelijk na te gaan, door stokjes bij de planten op den bodem te leggen. Ook het overbuigen en strekken van de knoppen is het nagaan waard. Wie daar eens waarnemingen over doen wil, moet maar een aantal bollen van een kweker laten komen, in de meeste catalogi komen ze voor; wie daarvan al studies gemaakt heeft, doet ons een groot genoegen met een berichtje; dan kunnen wij eens met onze aantekeningen vergelijken.

* Uit: Eli Heimans, *De Levende Natuur*, jaargang 1898, p.40-41

- Zie voor informatie over de vindplaatsen van kievitsbloemen in en om Zwolle de website van IVN, afdeling Zwolle
- Zie voor meer informatie over Eli Heimans het artikel In het spoor van Eli Heimans, op onze website in het menu Tijdschriften, Jaargang 2012, aflevering 3

Gedroogde kievitsbloem. (Herbarium auteur).

Fritillaria meleagris op natuurlijke grootte afgebeeld. Vorm, stand en tekening van de bloem zijn zo ongewoon, dat elke nadere aanduiding overbo-

Igor Cornelissen was nog lang niet klaar met schrijven

Steven ten Veen

Igor Cornelissen. (internet Radio Doc).

Toen ik Igor Cornelissen, die op zaterdag 13 maart plotseling op 85-jarige leeftijd overleed, ergens eind jaren zeventig voor het eerst ontmoette, maakte hij grote indruk op me. Zijn werkkamer op de bovenverdieping van het ouderlijk huis aan de Vondelkade, waar hij in

1976 vanuit Amsterdam was teruggekeerd, zag er als een archief uit. Langs alle wanden planken met boeken, ordners, grammofoonplaten en knipsels, heel veel knipsels. Hier huisde een man die ontzettend veel kennis bij elkaar had geschraapt en daar ook gebruik van maakte.

Ik bleef Igor ontmoeten en toen hij in 1983 het eerste deel van zijn persoonlijke herinneringen presenteerde, *Van Zwolle tot BrestLitowsk*, schreef hij in het exemplaar dat ik kocht: 'Voor Steven, halve namaak Zwollenaar, maar toch'. In alle jaren daarna, tot aan zijn dood, bleven onze wegen elkaar kruisen, maar de contacten bleven beperkt en oppervlakkig. We verschilden qua temperament en levensstijl te veel van elkaar, al was het alleen maar omdat wanneer we samen bij café Stroomberg aan een tafeltje zaten hij een borrel bestelde en ik een kopje koffie. Maar collega's bleven we en we waren beiden bij dezelfde krant onze journalistieke carrière begonnen, het socialistische dagblad *Het Vrije Volk*. Hij in Deventer, ik in Groningen.

Igor Cornelissen werd op 3 mei 1935 geboren. Zijn vader Wouter, die in 1950 overleed, was afkomstig uit een christelijk milieu in de Zaan-

streek en werkte bij de Raad van Arbeid. Zijn moeder Truus, overleden in 1976, was van joodse afkomst. Haar vader Izak Os had een belangrijke rol gespeeld in de socialistische beweging in Zwolle. Uit de vele boeken die Igor Cornelissen schreef, komt zijn bewondering voor zijn opa sterk tevoorschijn. Izak Os, naar wie een straat in Zwolle is vernoemd, was er in lokaal De Atlas bij toen hier in 1894 de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) werd opgericht en werd daarom de 'derdiende apostel' genoemd. De familie Os woonde in een sloppenwijk in de Zwolse binnenstad en Izak verkocht emaillen emmers op de markt. Zijn zakelijke capaciteiten bezorgden hem later een zekere mate van welstand. In 1984 werd door de kopstukken van de Partij van de Arbeid een plaquette op het vroegere pand van De Atlas aan de Ossenmarkt onthuld. Het idee daarvoor was afkomstig van Igor Cornelissen.

Bij *Het Vrije Volk* werkte Cornelissen slechts twee jaar. Hij ging in Amsterdam sociale en politieke wetenschappen studeren, kwam daardoor in het linkse studentenmilieu terecht en werd lid van Politeia, de socialistische studentenbeweging. Als aanhanger van het trotskisme, zo genoemd naar Leon Trotski die in opdracht van Stalin werd vermoord, belandde Cornelissen in het politiek bureau van de Nederlandse sectie van de Vierde Internationale. Na het neerslaan van de Praagse Lente in 1968 verloor hij zijn geloof in het socialisme.

Nadat Cornelissen zijn studie in 1962 had afgebroken, trad hij in dienst bij het weekblad *Vrij Nederland*, waar hij tot 1996 zou blijven werken. Voor het blad maakte hij tal van reizen naar Oost-Europa en schreef hij prachtige en vaak onthullende artikelen over de wereld van linkse revolutionairen, spionage en de Tweede Wereldoorlog. Naast zijn journalistieke werk schreef Cornelissen tal van boeken, waaronder de serie van zijn persoonlijke herinneringen waarvan het pas vorig jaar verschenen *Mijn opa rookte ook een pijp* de vijfde en laatste was. Van zijn hand kwamen ook biografieën over de bekende communist Jaap de Groot en de dichter Jaap Meijer, vader van Ischa

Meijer en boeken die zich in Zwolle afspeelden: *Een schot in Pennegoor, April 1945. De bevrijding van Zwolle, Ode aan een slecht mens: Oom Jopie uit de mediene*. In zijn herinneringen komt Zwolle trouwens ook veelvuldig ter sprake.

Igor Cornelissen, broer van de zeven jaar oudere Wil die in 2014 overleed en jarenlang lid was van de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift*, kwam vaak met vinnige en of cynische commentaren op de plannen van het Zwolse stadsbestuur en de kleingeestigheid die hij in zijn geboortestad vaak meende tegen te komen. Maar dat hij van Zwolle hield, is zeker. In *Terug naar Zwolle* (1999) schreef hij over de lucht van zeepziederijen, koekjesfabrieken en likeurstokerijen die hij zich herinnerde als hij door de stad liep. 'In de nieuwe buitenwijken wonen burgers die hun wortels in Den Haag, Vlaardingen of Leeuwarden hebben. Een lokaal-chauvinist zal ik nooit worden, maar ik kan hen nimmer deelgenoot laten worden van mijn gevoelens.'

Naast schrijven was Cornelissen verslaafd aan de jazz. Als schooljongen leerde hij trompet spelen en zat hij samen met Wim Beijer (drums), Jaap Borggreve (klarinet) en Hans Wessels (piano) in misschien wel de eerste jazzband die Zwolle heeft gekend, 'Wally's Darktown Four', waarvan de naam werd omgedoopt in 'The Original Pontchartrain Jazzband' toen er ook een bassist bij kwam. En dan was er nog de Cornelissen die graag een café bezocht om daar rustig aan een tafeltje een krant te lezen, een borrel te drinken en zijn pijp te roken. Stroomberg was jarenlang zijn stamkroeg, maar na een ruzie met de uitbaatster ruidde hij die in voor de Hete Brij waar hij veel nieuwe vrienden maakte.

In tegenstelling tot zijn broer Wil voelde Igor zich niet verwant met het jodendom, maar door zijn eveneens ongelovige joodse moeder bleef hij wel meetellen als volwaardig jood. Daarom werd hij dikwijls gevraagd naar de synagoge te komen als het quorum van tien mannen, nodig

om een dienst te houden, niet dreigde te worden gehaald. 'Ik versta geen Hebreeuws, maar als ik de voorgedragen teksten in het Nederlands meelas, gaf me dat geen gevoel van verbondenheid', schreef hij daarover.

De laatste jaren van zijn leven was Cornelissen druk met het antiquariaat dat hij samen met Jaap de Jong uit Wapenveld had opgericht. 't Wasdom' luidde de naam van deze onderneming. Toen er vijf boeken waren verkocht meldde De Jong opgewekt: 'We worden slapend rijk. Handel is handel en Bernard Stibbe zal zijn mening over mijn ontbrekende handelsgeest moeten herzien. Het eerste handgeld was binnen. Ik ging in de boekhandel een nieuwe, stralende toekomst tegemoet', luidden de laatste zinnen in de laatste editie van zijn herinneringen. Maar schrijven bleef het levenswerk van schrijver, journalist en levenskunstenaar Igor Cornelissen en daarmee was hij nog lang niet klaar. Op de dag dat hij door een hartaanval werd getroffen, had hij via Twitter nog een verhaal over zijn ervaringen met de provobeweging de wereld ingestuurd.

Meer over Igor Cornelissen

Samen met Jaap de Jong dreef Igor Cornelissen Antiquariaat 'In t Wasdom' in het Dominicanenklooster aan de Assendorperstraat.

Op hun twitterpagina <https://twitter.com/twasdom> zijn vele prachtige teksten van Igor (en Jaap) te vinden over een keur van onderwerpen.

Op onze website www.zwolsehistorischevereniging.nl kunt u binnenkort enkele video's over Igor Cornelissen zien.

Een voetbalinterland in 1899 aan de Veerallee

Wim Coster

Bij mijn onderzoek voor het later dit jaar te verschijnen boek 'Van Veerallee naar Katerveer' stuitte ik op een bericht over een voetbalwedstrijd in april 1899 op een stuk land langs de Veerallee.¹ Het 'voetbalveld' lag tussen Villa Flora en de enkele jaren later aangelegde Prins Hendrikstraat. Anders gezegd, op de plek waar in 1930 het Gymnasium Ceeleum werd geopend. Daarnaast verscheen in dat jaar de, ook door hem ontworpen, woning van architect Laurens Krook. Aan de stadskant stonden al een paar forse, eerder gebouwde huizen.²

Het was de plek ook, waar op 2 oktober 1942 een grote groep Zwolse joden werd ondergebracht in de gymzaal van dezelfde school om de volgende dag te worden gedeporteerd 'naar Westerbork en verder'. Een plaquette in de muur van dit bijgebouw en het kunstwerk 'De Rozenboom' van Iris Le Rütte herinneren aan die gebeurtenissen. Tegenwoordig is op deze locatie het hoofdkantoor van woningcorporatie delta Wonen gevestigd.³

Vanuit mijn werkkamer kijk ik uit op de achterkant van de voormalige school en op de Prins Hendrikstraat. Daar ook, schreef ik dit stuk over een wedstrijd waarvan vele honderden, misschien wel duizend, toeschouwers getuige waren. Wie weet, zat ik daarbij op de plek waar in 1899 een paar van hen, vanuit één van de bomen rond het veld, hebben toegekeken. Overal, altijd, bij iedereen zit er geschiedenis.

De Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant bracht mij verder. 'Dezer dagen heeft er in de voetbalwereld wederom een groot evenement plaats', schreef Jasper Warner, voorzitter van de bijna zes jaar eerder opgerichte Zwolsche Atletische Club (ZAC), op 6 april 1899. Er zou een team onder de

naam 'English Wanderers' naar Overijssel komen om daar twee wedstrijden te spelen, één in Zwolle en één in Enschede.⁴

De Engelsen waren al een paar jaar actief in Nederland om zo in vriendschappelijke wedstrijden het spel te promoten. Aanvankelijk kwamen ze alleen over om te spelen in het westen van het land, maar nu de sport zo populair begon te worden, onder andere in het leger en bijna alle grote instituten voor onderwijs, zouden ze ook in het oosten en het zuiden zijn te bewonderen.⁵

'Het is voornamelijk voor de wedstrijd te Zwolle, dat ik uw gastvrijheid en de attentie uwer lezers inroep', introduceerde Warner zichzelf en zijn onderwerp. Aanstaande donderdag, 's middags om half 3, zal er alhier, op het weiland in de Veerallee, aan deze zijde (de stadskant) van Villa Flora een wedstrijd plaatshebben van de beste spelers, die in de noordelijke competitie van de Nederlandsche Voetbalbond (omvattende de provincies Drenthe Groningen en Friesland) spelen tegen de English Wanderers'. Engeland, 'het land van het ruwe rugby', betoogde hij, 'gaf de Nederlandse voetballers al heel wat lessen, die uitste-

kend werden opgepakt. De tegenstanders zouden zeker beter zijn, wist hij al bij voorbaat, maar toch zou het een spannende wedstrijd worden.

Warner kon het weten, want hij was sinds oktober 1897 niet alleen voorzitter van 'de' ZAC, maar ook van diezelfde NVB (de latere KNVB). Naast een succesvol zakenman was hij ook een ware propagandist en popularisator voor de sport: voetbal, zeilen, schaatsen, hockey, roeien, golfen, turnen, boksen, schieten en tennis... Niet voor niets was hij later nauw betrokken bij het binnenhalen en de organisatie van de Olympische Spelen in 1928 in Amsterdam. Bijna dertig jaar eerder riep hij zijn stadgenoten dus op voor een heel ander evenement.

'Gewoonlijk ziet men de laatste jaren bij de wedstrijden tegen de Engelsen een groot publiek, waaronder het schone geslacht lang niet een kleine plaats inneemt. Ik wens hen die iets voor sport voelen op te wekken deze wedstrijd te komen bezoeken; vooreerst zal men zich over de doorgebrachte tijd niet beklagen en dan heeft men bovendien de voldoening, dat men tegenover de vreemdelingen, die zich een dergelijke grote reis getroosten, een beleefdheid bewezen heeft.'

De oproep had resultaat.

Verslag

Warner schreef zelf ook een verslag van de wedstrijd, 'die door uitstekend weer plusminus 600 mensen op het terrein had getrokken. Van begin tot eind werd deze strijd met belangstelling gevolgd, terwijl op de omliggende landen ook nog een paar honderd mensen bijeen waren.' Zelfs de opstellingen van beide teams somde hij op en bovendien gaf hij in zijn stuk ook nog enige uitleg en een wedstrijdanalyse.

'Tot aan de rust (*half time*) werd er door de Noordelijken goed gewerkt, hoewel de "Wanderers" steeds de overheersend sterkere partij waren. De verdediging aan beide zijden werkte in het algemeen uitstekend en de stand van 2-1 in het voordeel van de Engelsen, gaf dan ook zeer goed de krachtsverhouding der partijen weer. Na de hervatting kwam de meerdere oefening (*training*) van de Engelsen eerst goed uit. De strijd werd toen hoofdzakelijk alleen op de helft van de Noordelij-

Oudste elftalfoto Z.A.C., 1894. (Collectie ZAC).

ken gevoerd en het gelukte de doelvrediger en achterspelers nog slechts enkele keren, de bal tot bij hun voorhoedespelers te brengen, die hem echter slechts kort in hun bezit konden houden.

Eén aanval gelukte echter nog, doch hoofdzakelijk doordat een der achterspelers van de English Wanderers de bal door (sic! C.) zijn eigen doel schopte en zodoende voor de Noordelijken een punt maakte (*scoorde*). De Engelsen speelden steeds met dezelfde veerkracht door, zodat hier van de gevolgen niet uitbleven en er regelmatig enige doelpunten (*goals*) in hun voordeel bijkwamen. Bij het einde van het spel (*time*) was de stand dan ook 7 tegen 2 doelpunten in het voordeel van de English Wanderers.

Een voetbalwedstrijd van Noorthey, 1895-1897 (Uit Jan Luitzen, Vivat! Vivat Noorthey!).

Prins Hendrikstraat, begin twintigste eeuw. (Fotograaf onbekend, collectie HCO).

Bestuur Z.A.C., 1896.
(Collectie ZAC).

Ook voor hen die niet tot de kenners van het voetbalspel behoorden, was het zelfs mogelijk verschilpunten op te merken. Het samenspel der Engelsen was in alle linies, voorhoede, middenspelers en achterhoede uitstekend. Zodra twee van hen op de bal toelopen, zal er steeds een stoppen om de tegenpartij af te houden, terwijl de andere dan gelegenheid heeft om kalm te schoppen, terwijl ze nooit de bal naar een van de hunnen zullen trappen, als daar in de onmiddellijke nabijheid spelers van de tegenpartij staan. Zodra echter de bal op een punt terecht komt, dat onder geen omstandigheid door hen vóór de tegenpartij kan bereikt wor-

den, dan nog zullen ze met alle kracht toelopen om bij de geringste aarzeling van deze de bal weg te werken.

Het koppen (*to head*) was uitstekend en geschiedde steeds met veel overleg. Het spel der Noordelijken overtrof de verwachtingen die men er van koesterde. Het best was de achterhoede (*backs en keeper*), hoewel de doelverdediger na rust niet zeker meer was en het hem gewoonlijk niet gelukte de bal ver genoeg weg te werken.

De middenspelers waren goed, doch gewoonlijk te veel op hun eigen doel teruggetrokken, waardoor ze niet in de gelegenheid waren de bal ver genoeg weg te werken.

De voorhoede speelde te weinig samen om veel succes te kunnen behalen; de linkerspelers (*left-wing*), drie leden van Achilles, waren in deze linie het beste en aan hun spel zijn hoofdzakelijk de twee tegenpunten te danken.

Nationaliteitsgevoel

Het publiek volgde met veel animo de strijd en waardeerde het goede spel van beide partijen door bravo's. Doch het nationaliteitsgevoel kwam toch telkens boven en een luid gejuich toonde steeds aan, dat de Nederlanders succes hadden, ofwel dat het doel in gevaar verkeerde en nog juist bijtijds door een goede schop of slag van de doelverdediger werd gered.

Het spel zal bij nadere kennismaking velen zijn meegevallen en naar ik hoop zich voor het vervolg in de belangstelling van meerderen mogen verheugen, dan tot dusver het geval was.'

Warners hoop werd bewaarheid. Zwolle kreeg nog tal van andere clubs. Na de nodige omzwervingen kon 'de' ZAC in het seizoen 1911-1912 aan de Willemsvaart zelfs een eigen terrein in gebruik nemen. Daar werden twee terreinen gehuurd van de N.V. tot Exploitatie van het Sportterrein "Zwolle". De prijs bedroeg 300 gulden per jaar, plus 25% van de netto-opbrengst van de entreprijzen. Eigenaar en verhuurder van het terrein was Warner zelf. Als voorzitter van de Nederlandsche Voetbal Bond (NVB) wist hij ervoor te zorgen, dat het Nederlands elftal op 24 maart 1912 naar Zwolle kwam, om er te spelen tegen Duitsland. Zo'n 12.000 toeschouwers trokken naar het nieuwe stadion. Ook voor de ondernemende sportbestuurder een bijzonder lucratief aantal, maar niemand die daarover iets wenste of durfde te zeggen.⁶

Noten

- 1 Wim Coster, *Van Veerallee naar Katerveer. Over een geschiedenis van tien vierkante kilometer*. Uitgeverij Waanders & de Kunst. (Uitgave voorzien najaar 2021). Zie voor een eerdere geschiedenis over de Veerallee: Wim Coster en Jan de Jong, *De Veerallee. Een rondgang door de wijk en de tijd*. Zwolle 2004
- 2 Dit stuk verscheen eerder in gewijzigde vorm in *Het Kwartaaltje*, tijdschrift van de wijkvereniging Veerallee, 46ste jaargang, nummer 1, maart 2021. De geciteerde krantentekst is omwille van de leesbaarheid enigszins gemoderniseerd en aangepast

Omslag van *Athletiek en voetbal* van W. (Pim) Mulier, 1894.

- 3 Zie voor het Gymnasium Celeanum: Wim Coster, *Metamorfoses. Een geschiedenis van het Gymnasium Celeanum*. Zwolle 2003. Voor de deportatie van Zwolse joden in oktober 1942, en informatie omtrent 'De Rozenboom' en beeldend kunstenaar Iris Le Rütte: Wim Coster, *Van Zwolle naar Westerbork en verder*. Zwolle 2009
- 4 Naar Jasper Warner is één van de straten in het binnen het naburige Spoolde gelegen Katerveerpark genoemd. Zie voor hem ook: www.zwolsehistorischevereniging.nl Steven ten Veen, 'Jasper Warner'. *Zwols Historisch Tijdschrift*, jrg. 25, (2008) nummer 3-4, pp. 108-127
- 5 Zie voor de geschiedenis van het voetbal in Nederland het proefschrift van Jan Luitzen: 'Vivat! Vivat Noorthey! Een cultuurhistorisch onderzoek naar de introductie van cricket, voetbal en lawntennis in Nederland'. (Nederlandse Sportliteratuur Uitgeverij) Emst 2019
- 6 *Zestig jaar ZAC*. Zwolle 1953

Van de website

Gerrit Barbé en
Sanne van Zanten

Sociale media

Hoewel normaal gesproken het tijdschrift de lezer vooral even terugbrengt in de tijd, moet het tijdschrift ook zeker mee met de toekomst. Met het verjongen van de redactie zal ook meer online worden gepubliceerd, waaronder op sociale media. Sociale media zijn in de huidige maatschappij een belangrijk middel om een bepaalde boodschap over te brengen aan een groter publiek. Van alle applicaties die er bestaan is het altijd een zoektocht naar welk medium het beste past bij de specifieke informatie die je wilt delen. Het *Zwols Historisch Tijdschrift* heeft daarbij gekozen voor een website, Facebook, Instagram en Youtube. Het is helaas niet gelukt om de redactieleden al dansend of playbackend in het scherm te krijgen voor de app *TikTok*. En hoewel wij graag matches met nieuwe lezers leek *Tinder* daar geen goede optie voor.

De website (www.zwolsehistorischevereniging.nl)

Achter de schermen zijn de redactieleden druk bezig om het tijdschrift ook digitaal naar een hoger plan te tillen. De website wordt binnenkort opgepoetst en wordt in de tussentijd voorzien van interessante nieuwe of aanvullende informatie en illustraties. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het bericht van 9 maart jl., dat de zeventiende-eeuwse kunstenaar en zus van Gerard ter Borgh, Gesina ter Borgh, in de eregalerie van het Rijksmuseum is opgenomen.

Op de website kunt u in de toekomst ook de agenda vinden, waarin alle (historische) evenementen in de binnenstad staan vermeld, zoals de Grote Zwolle Quiz, Erfgoedavonden, of tentoonstellingen en wandelingen. Op de website staan diverse artikelen die niet in het tijdschrift staan opgenomen. Dit zijn onder andere de rubriek 'On(t)roerend monumentaal', dat gaat over diverse historische

panden in de binnenstad van Zwolle; 'Opgewerkte geschiedenissen' met leuke diverse korte artikelen over Zwolle zoals over de Ter Borch-familie, de *Zwolse Canon* en nog veel meer.

Vergeet dus niet de website te bezoeken!

Facebook (zoek op: **Geschiedenis van Zwolle**)

Facebook is een social network platform dat op 4 februari 2004 door Mark Zuckerberg is gelanceerd. Het begon als een netwerk voor studenten van de Harvard Universiteit maar groeide door tot het wereldwijde platform van vandaag de dag. Naast alle grappige katten filmpjes of complete tirades van mensen die graag hun mening rondstroomden alsof daar fulltime om gevraagd wordt, zijn er ook informatieve pagina's te vinden.

Wist u dat u ons ook op Facebook kunt vinden? De pagina 'Geschiedenis van Zwolle' bevat korte samenvattingen van artikelen die in het tijdschrift verschijnen, aanvullende informatie en meer. Like en volg deze pagina om op de hoogte te blijven van alle historische nieuwtjes, evenemen-

ten en artikelen over de stad Zwolle. Ook kunt u reacties of vragen plaatsen onder berichten en deze delen. Op deze manier krijgen de artikelen uit het tijdschrift een groter bereik. De redactie stelt zichzelf tot doel om op de website, de Facebookpagina en Instagram altijd interessante en nieuwe informatie te delen over alles wat met de Zwolse historie te maken heeft.

Instagram

Vaak wordt naar Instagram gerefereerd met de afkortingen IG of Insta. Het startte in oktober 2010 voor iOS en in april 2012 voor Android. De berichten bestaan voornamelijk uit foto's of filmpjes waarbij # *Hashtags* worden gebruikt om aan te geven waar de foto's over gaan. Bovendien wordt een groter publiek bereikt door de juiste *hashtags* te gebruiken.

In de toekomst gaat het tijdschrift ook hier een account voor aanmaken. Sinds de overname door Facebook is het vrij eenvoudig om tegelijkertijd op Instagram en Facebook te posten. Bovendien is het een mooi medium om de in ontwikkeling zijnde beeldbank van de Zwolse Historische Vereniging onder de aandacht te brengen, waaronder

gedoneerde – tot dusver ongepubliceerde – foto's of afbeeldingen van Zwolle.

Youtube (**Geschiedenis van Zwolle**)

Youtube is opgericht in 2005 door drie PayPal medewerkers. Al snel groeide het uit tot een medium waar alleen al in 2016 dagelijks ca. 300.000 nieuwe video's werden geplaatst. Voor het delen van filmfragmenten is Youtube dus een uitermate geschikt medium. Hoewel alle filmpjes van de Zwolse Historische Vereniging online op de website staan, is het ook mogelijk om te abonneren op het Youtube kanaal 'Geschiedenis van Zwolle'. Het Youtube kanaal bevat op dit moment vijf filmpjes waaronder een samenvatting van de Grote Zwolle Quiz 2018, de Zwolse wandelingen met Willem Elberts of een zoektocht naar de verdwenen kaak van Thomas a Kempis. We hopen – en graag met uw hulp – dit onderdeel aanzienlijk uit te breiden.

Nieuwsgierig geworden?

Meld u dan zeker aan op de Facebookpagina om op de hoogte te blijven van het laatste nieuws! Neem ook eens een kijkje op de website. Heeft u op- of aanmerkingen over de website of de diverse platformen? Of heeft u zelf een goed onderbouwd historisch artikel geschreven? Neem dan contact op via het mailadres: redactiezh@zwolsehistorischevereniging.nl

Voor wie dit artikel leest maar nog geen lid is: Word lid van de Zwolse Historische Vereniging voor slechts 25 euro per jaar. U ontvangt u dan het tijdschrift vier keer per jaar door de brievenbus en u steunt het historische werk van onze vereniging.

In memoriam Albert Mensema

Op 23 december 2020 overleed op 74-jarige leeftijd Albertus Jans Mensema. Hij was ruim 35 jaar (1972-2007) werkzaam bij het Historisch Centrum Overijssel en haar rechtsvoorgangers.

Flamboyante levensgenieter en toneelspeler. Je kon niet om Albert Mensema heen. Niet alleen zijn postuur, maar ook zijn kleding, houding en uitstraling vielen meteen op. Albert was een perfecte gastheer, als je het genoeg mocht smaken om uitgenodigd te worden voor een 'voedzame maaltijd' in hun stadspaleisje 'het Hof van Suythem' te Zwolle. Hij genoot van een goede sigaar, een wijntje en lekker eten. En na afloop – bij een kop koffie in de herensalon – ging hij een stevige discussie niet uit de weg.

'Origo, Amoris, Amicitia', vrij vertaald: de oorsprong van vriendschap is liefde. Deze spreuk markeert de verbondenheid die Albert voelde met zijn levenspartner Arnold Gevers. Ik herinner me een zwart-wit foto uit 1974. Beide heren in een hun kenmerkende pose, staande tussen stellingen met dikke folianten in de 'romantische' Sassenpoort. Dit verbond in leven én werken mocht 47 jaar duren.

Albert kon zich als geen ander inleven in de adellijke identiteit en de wijze waarop edelen zich konden uiten. Exemplarisch was zijn optreden als drost Arend Sloet bij de presentatie van het tweede deel uit de serie *Overijsselse Biografieën* in 1992. Na afloop vroeg menigeen zich af: hing er niet altijd al een 'adellijke geurtje' rond het Groningse geslacht Mensema?

Groot kenner van de Overijsselse adel

Al op jonge leeftijd was Albert geboeid door burchten en ridders. Deze belangstelling voor genealogie, heraldiek en geschiedenis deed hem besluiten om archivaris te worden. Hij begon op 1 juni 1972 zijn loopbaan als archivaris bij het voormalige

Rijksarchief in Overijssel. Gedurende 35 jaar heeft hij getracht zijn liefde voor het vak en zijn kennis van de boeiende inhoud van het rijke archiefmateriaal met anderen te delen: in de leeszaal, tijdens cursussen, congressen en symposia, door het vervaardigen van inventarissen van huis- en familiearchieven, alsmede van talloze publicaties, met name over de adel in Overijssel en de Vrijmetselarij. Als zijn standaardwerken kunnen worden beschouwd de inventaris van het Stadsarchief Zwolle (2007) en uiteraard – ongeëvenaard – de drie delen over *De havezaten en hun bewoners in Salland* (1983), *Twente* (1995) en *het Land van Vollenhove* (2004).

Hij ontwikkelde zich tot dé autoriteit op het gebied van de Overijsselse adel. Hij onderhield goede contacten met diverse adellijke families en was een graag geziene gast tijdens bijeenkomsten in havezaten en kastelen. Als 'ouderwetse en geleerde' archivaris voelde hij zich daarnaast zeer verbonden in de lijn en traditie van vroegere rijksarchivariissen van het voormalige Rijksarchief in Overijssel.

Afscheid

Zijn overlijden is een groot verlies, niet alleen voor zijn partner en familie, maar ook voor ons als zijn oud-collega's en vrienden. Albert is nu opgenomen in de Hemelse eregalerij van Overijsselse archivariissen. Ik zie hem daar al staan, zwaaiend naast Jan Wigger.

Namens alle collega's van het HCO,
Johan Seekles

Auteurs

Kiekès Agterom (1953), journalist in de verleden tijd, is een alter ego van de schrijver en historicus **Wim Coster (1953)**. De laatste was werkzaam in de uitgeverij, het onderwijs en het archiefwezen en publiceerde enkele tientallen boeken, waaronder het proefschrift *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*, Wageningen/Groningen 2008. www.wimcoster.nl

Gerrit Barbé (1988) is kunsthistoricus en van jongs af aan al een fervent onderzoeker en verzamelaar van objecten en documenten uit de Tweede Wereldoorlog. Hij is onder meer auteur van het artikel 'Om Gods willen, een adellijke familie herdacht', dat verscheen in het *Historisch Tijdschrift* van Kampen. Sinds een aantal jaar doet hij onderzoek naar de lotgevallen van zijn Joodse familie Lierens uit Amsterdam.

Wim Coster (1953) is schrijver en historicus. Hij was werkzaam in de uitgeverij, het onderwijs en het archiefwezen en publiceerde enkele tientallen boeken, met name over onderwerpen uit de geschiedenis van Overijssel. Hij hanteert ook het alter ego Kiekès Agterom. www.wimcoster.nl

Michael Klomp (1973) studeerde middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gemeentelijk archeoloog bij de gemeente Zwolle en publiceert regelmatig over archeologisch onderzoek in Zwolle.

Johan Seekles (1956), archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel. Hij houdt zich onder meer bezig met de geschiedenis en genealogie van Zwolse magistratsgelachten en de Overijsselse adel.

Steven ten Veen (1943) is bijna veertig jaar werkzaam geweest in de journalistiek. Bij de *Zwolse Courant* was hij ruim twintig jaar chef van de stadsredactie en bij de *Stentor* de eerste lezersredacteur. Na zijn vervroegde uittreding in 2003 is hij op vrijwillige basis redactioneel werk gaan doen.

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstschrijver. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015). Van zijn hand verschijnen regelmatig artikelen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Momenteel is hij naast redacteur van het *Zwols Historisch Tijdschrift* ook redacteur van de website, www.zwolsehistorischevereniging.nl

Sanne van Zanten (1991) is een geboren en getogen Zwollenaar en heeft in 2015 een masterstudie archeologie aan Universiteit Leiden afgerond. Sindsdien is zij werkzaam als archeoloog en schrijft ze graag over de archeologie en geschiedenis van Zwolle. Ze is vanaf januari 2021 officieel redactielid bij het *Zwols Historisch Tijdschrift* geworden.

Colofon

Het *Zwols Historisch Tijdschrift* is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Frank Inklaar en Jan van de Wetering (eindredacteuren), Gerrit Barbé, Michael Bremmers, Michael Klomp, Elmy Elderman, Harry Stalknecht, Johan Teunis, Steven ten Veen, Sanne van Zanten

Redactie website

Jan van de Wetering (eindredactie), Gerrit Barbé, Sanne van Zanten

Redactieadres (tijdschrift en website)

Krammer 11, 8032 EJ Zwolle
E-mail: redactiezh@zwolsehistorischevereniging.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Jan Kam, Johan Teunis

Website: www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775
	tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving en opmaak: Ger Bomans, Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De redactie heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN & GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | IQ.NL
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

KIES VOOR
ZONNEGLAZEN
MET EYE-SUN
PROTECTION
FACTOR

NICO BRILLEN & LENZEN
Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolte.nl

ZWOLSER WORDT HET
NIET!

SINDS 1845

AUTHENTIEK SNOEGOED,
OP AMBACHTELIJKE WIJZE
GEBAKKEN.
(NATUURLIJK VERKOPEN WE
VEEL MEER LEKKERS EN
MOOIS)

Grote Kerkplein 13, 8011PK Zwolle
www.zwolseballietjes.nl

Het Vrouwenhuis ZWOLLE

Rondleiding op afspraak
038 422 48 23
www.vrouwenhuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief
van Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

zalsman

Trots en kleurrijk

Zalsman. Dé grafimedia-partner om samen communicatieprojecten tot een succes te maken. Communicatie op papier en/of digitaal voor een eerlijke prijs met ongekend snelle levertijden. Een brede dienstverlening waarbij ú centraal staat. Voor al uw wensen op het gebied van drukken, printen, web2print en logistiek hebben wij een passende oplossing. Of u nu regionaal of internationaal opereert, in de zorg, bedrijfsleven, sport of bij de overheid, wij helpen u graag van al uw producties en projecten een succes te maken.

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Drukken • Printen • ICT • Web2Print • Warehousing